

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 53

Title: *Raghuvansa.*

7th pt of 9th + 10th Sarga

Later

53

:	Raghuvansa	:	Title
:	:	:	Author
:	Saptama Sarga	:	Editor
:	:	:	Year Vols.
:	(7 th part of 9 th & 10 th large)	:	Publisher
53	:	:	Remarks

ॐ अथ सत्यः सगर्वादिभिराहुः

रघुवंशी.

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ भजे महिनिपीये कंसुमुङ्गरसं पयोधरं ॥ मार्गति बालमालोक्य स्वांसं
तां वादिदं पती ॥ १ ॥ अथेति ॥ अथ विदर्भनाथो भोजः सहशो नापयन्नावरेण युक्तां तां अतएव सा
क्षात्प्रत्यक्षं हे ॥ साक्षात्प्रत्यक्षं तुल्ययोरित्यमरः ॥ स्कंदेन युक्ता देवसेनामिव देवसेनानामदे
वपुत्री स्कंदपत्नीतामिव स्त्रितां स्वसारं भगिनी आदाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथोपयन्ना सहशो न युक्तां स्कांदेन साक्षादिव देवसेनां ॥ स्वसारमादाय विदर्भराजः पुरप्र
वेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥ सेनानिवेशान् पृथिवी नृतोपि जग्मुर्विभ्रातग्रहमंदभासः ॥
भोज्यां प्रतिव्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषुवेशेषु च साय्यसूयाः ॥ २ ॥

सेनेति ॥ ॥ भोजस्य राजो
गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या ॥ तामिंदमतीं प्रतिव्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु आकृतिषु वेषेषु नेपथ्ये
षु च साय्यसूयाः वृथेति निंदतः किंच विभ्राते प्रातर्पेग्रहाश्च द्रादय इव ते मंदभासः ॥ क्षी
णकांतयः पृथिवीक्षितः नृपाः अपि सेनानिवेशान् शिबिराणि जग्मुः ॥ २ ॥ श्रीराम ॥

राम

१

ननु कुक्ष्येष्टुभ्यं तां तत्राह ॥ ॥ सोनिधयेति ॥ ॥ तत्र स्वयंवरमात्रे शच्याः इंद्राण्याः संनिधिरेव
सोनिधं तस्य योगात्सजावाधेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभावः किल ॥ किलेति स्व
यंवरविघ्नतुकाः शच्याविनाशं तस्यागमसूचनार्थः ॥ तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समस्त
सोपि सवैरोपि क्षितिपाललोकः शशमनाक्षुभ्यत् ॥ ३ ॥ तावदिति ॥ यावन्नावच्च साकल्ये
सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ॥ काकुत्स्थमुद्दिश्य समस्त
रोपि शशमतेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥ तावत्प्रकीर्णाग्निनवोपचारमिद्रायुधयोति
ततो तैरणाकं ॥ वरः सवध्वासहराजमार्गं प्राप ध्वजछाया निवारितो ह्ये ॥ ४ ॥

इत्यमरः ॥ तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिताः अग्निनवाः उपचाराः पुष्पप्रकराद
दयो यस्य तंतथोक्तं इंद्रायुधानीव योतिता निप्रकाशितानि तोरणात्पेकाः चिह्नानिय
सतं ॥ ध्वजानां छाया ध्वजछायं ॥ छाया बाहुल्ये इति नृपुंसकत्वं ॥ तेन निवारितमुल्लंता
पोयस्य तं राजमार्गं सवरो बोधावध्वासहप्राप विद्वारो ॥ ४ ॥

रघुकंटी

२

तत इति ॥ ॥ ततश्चासीकरजालवत्सुसौवर्णगिवाक्षयुक्तेषुसौधेषुतस्याजसालोकेनेत-
त्पराणामासक्रानांपुरसुंदरीणामित्येवक्ष्यमाणप्रकाराणित्यत्क्रान्तकायाणि केशव-
धनादीनियेषुतानिविचेष्टितानि ॥ नपुंसकेनावेकः ॥ व्यापाराः बह्वचुः ॥ ५ ॥ तात्परेवा-
हपंचभिः श्लोके ॥ आलोकेति ॥ ॥ सहसा आलोकमार्गंगवाक्षपयंत्रजंत्याकयाचित्क-
ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषुचामीकरजालवत्सु ॥ बह्वचुरित्येपुरसुंदरी-
णां त्यत्क्रान्तकायाणिविचेष्टितानि ॥ ५ ॥ आलोकमार्गसहसाव्रजंत्याकयासि-
उद्देशनवांतमात्यः ॥ बहुनसंज्ञावितरावतावत्करेणरुधोपिहिकेशपाशः ॥ ६ ॥ ॥
मित्याउद्देशनवांतमात्यः उद्देशनेनबंधविस्त्रेपेणोक्तीष्यमात्यः करेणरुधोपिगृही-
तोपिचकेशपाशः केशकलापः ॥ केशः पक्षश्चहस्तश्चकलापार्थः किंचात्परैत्य-
मरः ॥ तावदालोकप्राप्तिपर्यंतंबधुबंधन्योनार्थनसंज्ञावितः नचिंतितः ॥ ६ ॥

राम

२

प्रसाधिकेति ॥ ॥ काचित्प्रसाधिकयाअलंकत्रालंबितरंजनार्थधृतं प्रवरागमेव आर्ज-
लकृतकमेव ॥ अग्रं चासौपादश्चअग्रपादइतिसमानाधिकरणसमासः ॥ इस्ताग्रहस्तयो-
गुणगुणिनोर्भेदाभेदाविति वामानः ॥ तमाक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमद-
गमनासती आगवाक्षात्गवाक्षपर्यंतंपदवीमलककांकोलाक्षारागचिक्तांततानच-
प्रसाधिकालंबितमग्रपादमाक्षिप्यकाचिद्रवरागमेव ॥ उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा-
दलकृत्कांकोपदवीततान ॥ ७ ॥ विलोचनंदक्षिणमंजनेनसंज्ञाव्यतदंश्चितवामनेत्रा-
तथैववातायनसन्निकर्षयौशलाकामपरावहंति ॥ ८ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ विलोचनमिति
अपरास्त्रीविलोचनंदक्षिणंअंजनेनसाभाव्यालंकृत्यतदंश्चितेतंजनेनवर्जितंवामनेत्रं
यस्याः सासती ॥ तथैवोत्सृष्टलीलागतिरेवशलाकामंजनकणिकोवहंतीवातायनसं-
निकर्षगवाक्षसमीपंयौ ॥ दक्षिणाग्रहणसंज्ञमाद्युत्क्रमकरणयोतनार्थः ॥ सम्य-
मधिमनुष्याअंजतेइतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ ॥

रघुवं. २१.

३

जालांतरेति॥ ॥ अस्यास्त्री जालांतरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्ये प्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमने
न भिन्नां च दितो नीवी वसनं ग्रंथिनी नीपरिपणे ग्रंथो स्त्रीणां जघनवाससीति विष्णुः ॥ न बन्ध
धकिंतु नानि प्रविष्टा अनरणो नो कंकणानां प्रभायस्यते न ॥ प्रभैव नानेरा अनरणमभूदिति
भावः ॥ हस्तेन वा सो अवलंब्य गृहीत्वा तस्मै ॥ ९॥ ॥ अर्धेति ॥ ॥ सत्वरमुत्थितायाः कस्या
जालांतरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थान भिन्नं तव बंधनीवी ॥ नानि प्रविष्टा अनरणप्रभेण
हस्तेन तस्त्वावलंब्य वासः ॥ ९॥ ॥ अर्धचित्ता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्न
मिते गलंति ॥ कस्याश्चिदासीत् सनातदानीं मंगुष्टमृत्वा पितस्त्रशोषा ॥ १०॥

श्चिदर्थं अचित्ता मणिनिर्गुं फिता अर्धचित्ता दुर्नमिते संज्ञमाडतक्षिप्ते ॥ दुमिज्प्रक्षेपणे
इति धातोः कर्मणि क्रः ॥ पदे पदे प्रतिपदं ॥ वीष्मायां दिर्नविः ॥ गलंती गलद्रसना सती रश
नामेखला तदानीं गमनसमये अंगुष्टमृत्वा पितं गभितं स्त्रमेव शोषो यस्याः सा आसीत् ॥ १०॥

सर्ग. ३

राम

३

तासामिति ॥ ॥ तदानीं सां प्रकृतहृत्वा नां तासां स्त्रीणां आसवगंधगर्भैर्विषां तैर्विलोचनानि
नेत्राणि गवन्नमरायेषु तैर्मुखैर्वा प्रांतराः छन्वावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपत्रा अनरणाश्वास
न ॥ कमला ललता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ११॥ ॥ ता इति ॥ ॥ तानां पेरिघोरपत्यं राघवं अजा ॥ तस्याप
त्यमित्यणप्रत्ययः ॥ दृष्टिभिरापि बन्धोऽतितस्मया पश्यं पत्यो विषयांतराणि कार्यांतराणि ततोऽ
तासां मुखैरासवगंधगर्भैर्विषां तैर्विलोचनानि ॥ विलोलनेत्रं नमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्रा अनरणाश्वासन ॥ ११॥ ॥ ताराघवं दृष्टिभिरापि बन्धो नायो निजमुर्विषयांतराणि
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२॥ ॥ अविषया लज्जमुन विवि
डुरित्यर्थः ॥ तथा हि आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादि इन्द्रिय व्यापारः सर्वात्मना स्वरूप
रूपकात्म्येन चक्षुः प्रविष्टे वा ॥ श्रोत्रादीनां द्रियाणि स्वातंत्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रवि
ष्टको तु का तस्य मप्येन मुपलभते किमु अत्र तथा स्तस्य विषयाधिगमः किं न स्यादिति भा
वः ॥ पृष्ठवत् कथाः श्रोत्रमुखाः कुमार इति वक्ष्यति ॥ ताः कथयति ॥ १२॥

रघुवं० टी०

५

॥ जः मंगलसंविधाः प्रिमंगलरचनाभिरुज्जामितं संबंधिनः कन्यादायिनः सद्यसमास
मादप्राप ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्रेति ॥ ॥ तत्रसंयत्यर्चितः पूजितोऽग्निकल्पः अग्नितुल्यः नो

मर्गः ३

उज्जामितं मंगलसंविधाभिः संबंधिनः सद्यसमासमादः ॥ १६ ॥ तत्राव
तीर्थाशुकरेणुकायाः सकामरूपेश्वरदत्तहस्तः ॥ वैदर्भनिर्दिष्टमथो
विवेशानारीमनोसीवचतुष्कमंतः ॥ १७ ॥ तत्रार्चितो नो जपतेः पुरो
धाकृत्वाग्निमाज्यादिन्निरग्निकल्पः ॥ तमेव चाधाय विवाहसाक्षे
वधूवरसंगमयांचकार ॥ १८ ॥ जपतेः पुरोधाः पुरोहितः ॥ पुरोधास्तु पुरो
हित इत्यमरः ॥ अज्यादिनिर्द्रव्यैरग्निं कृत्वा तमेवाग्निं विवाहसाक्षे चाधाय साक्षि
णं च कृत्वैर्यः ॥ वधूवरो संगमयांचकार योजयामास ॥ १८ ॥ ॥

रामः

हस्तेनेति ॥ ॥ सराजस्तनुः हस्तेन वध्वाः हस्तं परिगृह्य नंतरायाः सन्नितायाश्च शो
महाहसिंहासनसंस्थितो सौ सरलमर्धमधुमच्चगम्य ॥ नो जपोपनीतं च डकू
लयुग्मं जग्राह साधुं वनिता कटाक्षैः ॥ १९ ॥ डकूळवासाः सवधूः समीपं नित्ये
विनीतैरवरोधरक्षैः ॥ विद्यासकांशं स्फुटकेन राजिनैर्वै रुदन्वानिव चंद्रपा
दैः ॥ २० ॥ श्लेषक ॥ ॥ हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः सराजस्तनुः सुतरां व
भासे ॥ अनंतरा शोकलताप्रवालं प्राप्येव नृतः प्रतिपद्येन ॥ २१ ॥
कलतायाः प्रवालं पद्मवंप्रतिपद्येन स्वीयेन प्राप्य च तद्वसुतरांच
कासे ॥ २२ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥

रघुवंशी

६

असीदिति॥ वरः कंदकितः पुलकितः प्रकोशेयस्सः॥ आसीत्। सूचयेदुद्रशत्रौ चरो मह
वेचकंदक इत्यमरः॥ कुमारी स्विनांगुलिः संवहते वनं॥ अत्रोत्प्रेक्ष्यते॥ पाणि समागमेन
पाणयोः संस्पर्शेन तयोर्बध्नुरयोर्मनो न वस्यदतिरवस्थितिः॥ समं विनक्तैव समीकृते वेस
र्थः॥ प्राक्सिधस्याप्यनुरागसाम्यस्य प्रतितत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते
अत्र वात्स्यायनः॥ कत्यातु प्रथमसमागस्विनांगुलिः स्विनमुखी च नवति॥ पुरुषस्त

सर्ग ७

आसीद्वरः कंदकितप्रकोष्ठः स्विनांगुलिः संवहते कुमारी॥
तस्मिन्द्वये तत्क्षणात्मात्मदृष्टिः समं विनक्तैव मनो न वेन॥ १९॥

रोमांचिते॥ नवति॥ एनिरनयोर्न विंपरीक्षतेति॥ स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमांचान्निधा
ने सात्त्विकोक्तिमात्रोपलक्षणं न तु प्रतिनियमो विवक्षितः॥ एनिरिति बहुवचनसामर्थ्या
देवं सति कुमारसंज्ञे॥ रोमोद्गमः प्राङ्मुखः कुमायाः स्विनांगुलिः पुंगवकेतुरासीदिति मुक्त
मवचनेन दोषायेति॥ १९॥

राम
६

तयोरिति॥ अपांगेषु नेत्रप्रांतेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः संमा
पत्यायदृष्ट्या संगत्या निवर्तितानि आकृष्टानि॥ अन्योन्यस्मिन् लोलानि सत्त्वानि॥ लोलश्च
लसत्त्वयोरित्यमरः॥ तयोर्दृष्ट्योर्विलोचनानि दृष्टयोर्मनोत्तारम्भाक्रियातिमीलनेन यत्रणा
संकोचमानशिरःप्रापुः॥ २०॥ प्रदक्षिणेति॥ तन्मिथुनं उदर्विष उरुतज्ज्वालस्पृशानोः
तयोरुपांतप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिषु कातराणि॥ शीयंत्रणामानशिरःमनोत्ताम
न्योन्यलोलानि विलोचनानि॥ २०॥ प्रदक्षिणप्रक्रमणात् क्रशानोरुदर्विषस्तन्मिथुनं व
कासे॥ मेरोरुपांतेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंक्रमहस्त्रियामं॥ २१॥ कृत्स्नवर्त्मनः प्रदक्षिण
प्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् च कासे॥ कथमिव मेरोरुपांतेषु वर्तमानमानं मेरुं प्र
दक्षिणी कुर्वदित्यर्थः॥ अन्योन्यसंक्रमसंगतं मिथुनसंस्पृशतद्विशेषणं॥ अहश्च त्रिया
माच अहस्त्रियामां॥ रात्रिदिवमिति समाहारे द्वंद्वैकवद्भावः॥ २१॥ ॥

रघु. टी.

९

नितंवेति॥ ॥ नितंवेन पुर्वी अलब्धीः ॥ ५ धरा लघु नो पुर्वीति शम्भुतः ॥ विधातु प्रतिमेन ब्रह्म तु
त्येनैतेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता तु ऊर्धीति नियुक्ता मन्त्र चकोर स्पेवने त्रेयसाः सालजाव
तीसाव धूरश्री लाज विसर्ग चकार ॥ २१ ॥ ॥ हविरिति ॥ ॥ हविष आ ज्योदेः शमी पल्लवानो
नितं वपुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधू विधातु प्रतिमेन तेन ॥ चकार सामन्त्र चकोर नेत्राल
जावती लाज विसर्ग मिमो ॥ २२ ॥ हविः शमी पल्लव लाज गंधी पुण्यः क्रशानोरुदी
याय धूमः ॥ कपोल संसर्पि शिषः सतस्या मुहूर्त्त कर्णे त्यलतां प्रपेदे ॥ २३ ॥ तरेज
न क्लेद समाकुळा क्षप्र स्नान बीजां ऊरु कर्ण पूरं ॥ लाजानां च गंधो स्या स्त्रीति तथोक्त
शमी पलाश मिश्रा न लाजानं जलिनां जलौ आवयतीति कात्यायनः ॥ पुण्यो धूमः क्रशा
नोः पावका इदीयाय ॥ कपोले संसर्पिणी शिखा यस्य सतथोक्तः ॥ सधूमस्तस्याः वधाः सु
हूर्त्त कर्णे त्यलतां करणा नरणत्वं प्रपेदे ॥ २३ ॥ तदिति ॥ ॥ तदसूखे चाचारण प्राप्ता तधूमप्र
हणा दजन सक्ते दञ्जन मिश्रो बाष्पो दक इव स्तेन समाकुलाक्षे ॥

सर्ग. ७

राम.

७

प्रस्तानो बीजां ऊरु यवां ऊरु वक्कल प्रोयस्मिन्तत ॥ पाटल मैगंड लेखं अरुणां डस्त्रं व
भूव ॥ २४ ॥ ॥ ताविति ॥ ॥ कनकासन स्त्रौ तौ कन्या कुमारौ स्नातकैर्गृहस्त्रविशेषैः ॥ स्नातक स्त्रौ
पुतो व्रतीत्यमरः ॥ बंधुमता बंधुरस्मरेणेत्यर्थः ॥ राजा च पुरंधिभिः ॥ पति पुत्रवतीभिः नारीभि
वधूमुखं पाटल गंड लेख माचार धूम गृहणा द्धनूव ॥ २४ ॥ तौ स्नातकैर्बंधुमता च राजा
पुरंधिभिश्च कुमराः प्रयुक्तं ॥ कन्या कुमारौ कनकासन स्त्रावा इक्षितारोपणमन्व
नृतं ॥ २५ ॥ ॥ इति स्वसु नो जिकुल प्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं सराजा ॥ मही पतीनां
पृथगर्हणार्थं समादिश अधिकृतानधि श्रीः ॥ २६ ॥ ॥ क्रमशः प्रयुक्तं ॥ स्नातकादीनां
पूर्ववैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतमाज्ञा क्षतानामारोपणमन्व नृता ॥ २५ ॥ ॥ इति ॥ ॥ अधिक
श्रीरधिक संपन्नो नो जिकुल प्रदीपः सराजा इति स्वसुः पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य मही
पतीनां पृथगेकैकरो अर्हणार्थं पूजार्थं अधिकृतानधिकारिणः समादिदेश आतापया
मासः ॥ २६ ॥ ॥

रघुवंशं लिङ्गैरिति ॥ ॥ सुदोहिङ्गैरोमितसंतोषचित्तेः संवृतविक्रिया ॥ निगूहितमत्सराः अतएव प्रसन्नाः ॥
 बहिर्निर्मन्त्राः गूढनकाः अंतर्जानप्रहाः ॥ हृदाऽवस्थिताः तेन पाः वैदर्भमामं आरुह्यतदीयां प्र
 जो उपदाद्यलेन उपायमिवेण प्रत्यर्पययुः ॥ २७ ॥ स इति ॥ ॥ आरंभसिधौ कार्यसिधौ विषये पूर्व
 कृता इति कृतपूर्वसिद्धिपेति समासः ॥ कृतपूर्वसंविदसंकेतो मार्गविरोधविषयो येन सतथोक्त
 लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदा प्रसन्नाऽवगूढनकाः वैदर्भमामं अययुस्तदीयां प्रत्य
 र्पयजामुपदाद्यलेन ॥ २७ ॥ सराजलोकः कृतपूर्वसंविदारंभसिधौ समरेण लभ्यं ॥ आरा
 स्पमानाः प्रमदा मिषंतदादृत्पयं घानमजस्य तस्मै ॥ २८ ॥ संविद्युधे प्रतिज्ञायां संकेताचार
 नामस्वितिकेशवः ॥ सराजलोकः समयोपलभ्यं अजप्रस्थानकाललभ्यं तदा तस्मै का कित्वादि
 तिज्ञावः ॥ समारोपलभ्यमिति पावेयुधासाध्यमित्यर्थः ॥ तत्प्रमदावा मिषं नोग वस्तु प्रमदा
 मिषं ॥ आमिषंतुस्त्रियां मासेतया स्यान्नोग्य वस्तु नीतिकेशवः ॥ आरास्पमानो गृहिष्यन्निजपंथा
 नमाहत्यावरुध्यतस्मै ॥ २८ ॥

सर्ग ९

राम
६

मत्रेति ॥ ॥ अनुष्ठितः संपादितः अनंतरजायाः अनुजाया विवाहो येन सः तथोक्तः ॥ कथयैश्वर्य
 कानो मत्रापि विदर्भेश्वरो पिता वत्तदा सत्त्वानुरूपं उत्साहानुरूपं यथा आहरणी कृतश्रीः स
 न ॥ आहरणी कन्या देयं धनं ॥ यौतकादितुयदेयं सुदायो हरणा च तदित्यमरः ॥ राघव
 मजं प्रास्थापयत्प्रस्थापितवान्वगाच्च ॥ २९ ॥ तिस्र इति ॥ ॥ कुंडिनं विदर्भनगरं तस्मै शो
 भत्रापिता वत् कथयैश्वर्यकानामनुष्ठितानंतरजाविवाहः ॥ शत्रुपानुरूपानुरणी
 कृतश्रीः प्रस्थापय प्रायवन्वगाच्च ॥ २९ ॥ तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन साधजेन मार्गे विस
 तीरुषित्वा ॥ तस्मादपावर्तत कुंडिनेशः पर्वत्यये सोम इवोत्सरश्मेः ॥ ३० ॥ ॥
 भोजे ॥ त्रिषु लोकेषु प्रथितेनाजेन साधं मार्गे तिस्रो वसती रात्रीरुषित्वा ॥ वसती रात्रि
 वैश्वमनोरित्यमरः ॥ काळाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ पर्वत्यये दशति उत्सोरश्मेः
 सूर्यात्सोमश्च इव तस्मादजादपावर्तत तं विष्टज्जनिवृत्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥

रघुवंशः

9

प्रमन्यवदति ॥ ॥ नृपाः प्रागपि प्रत्येकं आचरन्तयादिभिर्जयेरुत धनत्वेन कोशलेरघावेव प्र
मन्यवोरुदवैराचरन्तुः ॥ ततः कारणात् समेताः सगताः संतस्तदात्मजस्मरघुसैनोः स्त्री
रत्नलाभं न च क्षमिरे तं मेहिरे ॥ ३१ ॥ ॥ तमिति ॥ ॥ हप्रः सगर्बः सुरजस्य गणः राजसंघातो
नोजकृत्या मुदहंतं न पतेत मजं बलिप्रदिष्टं बलिना वैरोचनेन प्रदिष्टं दत्तांश्चिपमाददानं स्त्री
प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रप्रत्येकमात्रस्वतयाचरन्तुः ॥ अतो नृपाश्च क्षमिरे समेताः स्त्री
रत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३१ ॥ तमुदहंतं पथि नोजकृत्यां रुरोधराजस्य गणः सह प्रः ॥
बलिप्रदिष्टंश्चिपमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेदशत्रुः ॥ तस्याः सरक्षार्थमनत्ययोप
मादिशपि अंसचिवं कुमारः ॥ कुर्वाणं विविक्रमं स्पेमं त्रैविक्रमं पादं ददशत्रुः प्रकाद
वपथिरुरोध ॥ तथा च वामनपुराणे ॥ विरोचनविरुद्धोऽपि प्रकादः प्राकने स्मरन् ॥ विष्णो
स्तु क्रममाणस्य पादं नोजं रुरोधहेति ॥ ३२ ॥ तस्या इति ॥ सकुमारोऽजस्तस्या इदमत्यारक्ष
यं अनत्ययो धं ब्रह्मसुभटपितुरागतं पित्र्यं आत्यं प्रमित्यर्थः ॥ सचिवमादिशपाज्ञाप्यतां पा
थिववाहिनी राजसेना ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना इत्यमरः ॥

सग० ७

रा.म.

9

ज्योतीरयां भागीरथां उत्तरंगः शोणाः शोणारख्यानदइवप्रत्यग्रहीत॥अभियुक्तवान्॥
३३॥पत्तिरिति॥॥पत्तिःपादचारोयोधःपदातिंपादचारंअभ्यपतत॥पादास्यामतती
तिपदातिः॥पादस्यपरित्यादिनापदादेशः॥पदातिः॥पादस्यपरित्यादिनापदादेशः॥
पदातिपत्तिपतगपादातिकपदाजयइत्यमरः॥रथिनःस्पंदनारोहः॥अश्वरोहः
प्रत्यग्रहीत्यर्थिववाहिनांतांभागीरथांशोणश्चोत्तरंगः॥३३॥पत्तिःप
दातिरथिनंरथेशस्तरंगसादीतुरगाधिरूपैदं॥यंतागजस्यास्युप
तज्जस्त्वंतुल्यप्रतिद्वंद्विबभूवयुधं॥३४॥सुसादिनइत्यमरः॥रथिनं
रथेशोअभ्यपतत॥तुरंगसादीअश्वारोहः॥तुरगाधिरूपैदंअश्वरोहंअभ्यपत
त॥गजस्ययंताहस्यारोहोगजस्त्वमभ्यपतत॥इत्यंतुल्यप्रतिद्वंद्वि एकजातिसु
नंदयुधमभूत्॥द्वंद्वंकलहोऽस्तेषामितिद्वंद्विनोयोधाःद्वंद्वंकलहयुधयोरित्यमरः॥
॥३४॥

॥३४॥

२० नदस्त्विति ॥ ॥ त्रयेषु नदसु अभिजाय वाच ॥ अनवधार्यगिरश्चापनृतो योधाः धानुकाः ॥ ३५ ॥
 लमुपदिश्यते ॥ अस्याख्यायते ये स्नानकुलोपदेशान् कुलनामानि नोदीरयंति स्म नोच्चारयाम्ना
 मुः ॥ श्रोतुं शक्त्वा दाचो नाब्रुवन् तिसर्थः किं तु बाक्षरैरेव बाणे पुलिखिताक्षरैरेव परस्परस्य
 जितं ते जसिनामशशंसुः कुचुः ॥ ३५ ॥ ॥ उत्थापितः ॥ ॥ संयति संग्रामे श्वेतुत्थापितः स्मद
 नदसु त्रयेषु अभिजाय वाचो नोदीरयंति स्म कुलोपदेशान् ॥ बाणाक्षरैरेव परस्परस्य
 नामोर्जितं चापनृतः शशंसुः ॥ ३५ ॥ उत्थापितः संयतिरेणुरश्वैः सांघीकृतः स्मद
 नवंशचक्रैः ॥ विस्तारितः कुंजरकर्णतालैरनुक्रमेणोपरु रोधस्य ॥ ३६ ॥ ॥
 नवंशानोरथगणानां चक्रैः सांघीकृतः ॥ घनीकृतः ॥ वंशः पृथास्थिरीं गेहोर्ध्वकोरेवेषो
 गणे कुले इतिकेशवः कुंजरकर्णानां तालैताडनैर्विस्तारितो रणनेत्रक्रमेणाशुक
 परिपाद्याश्च कुकेनेवेत्यर्थः ॥ स्याज्जटाशुकयोनेत्रक्रमोघोपरिपाद्यांचेतिकेशवः ॥ स्त
 र्यमुपरु रोधज्जादयामासः ॥ ३६ ॥ ॥

सर्ग ३

राम.
१०

मत्स्येति ॥ ॥ वायुवशादिदीर्घैर्विद्वतैर्मुखैः ॥ प्रवृधनिध्वजिनीनोरजांसिसेत्येरेणूतपिवं
 तोरुहूतो मत्स्यध्वजामत्स्याकाराः ध्वजाः पर्याविलानिकलुषानिनबोदकानिपिवंतः परमार्थ
 मत्स्याः सत्यमत्स्या इव बृहन् ॥ ३७ ॥ रथ इति ॥ ॥ सांघेरजसिरथोरथागध्वनिनाचक्रध्वानेन विजते
 ज्ञातः ॥ नागः हस्ती विलो लघंटा कणितेन घंटानादेन विजते ॥ आत्मपरा बोधः परस्परविवेकः
 मत्स्यध्वजावायुवशादिदीर्घैर्मुखैः प्रवृधध्वजिनीनोरजांसि ॥ बभुः पिवंतः परमार्थमस्याः
 पर्याविलानीवनबोदकानि ॥ ३७ ॥ रथोरथागध्वनिना विजते विलो लघंटा कणिते
 न नागः ॥ स्वभर्तृनामग्रहणाद्वृत्तवसांघेरजस्मात्परावबोधः ॥ ३८ ॥ आवलै एव
 तोलोचनमार्गमाजौरजोधकारस्पविज्जितस्य ॥ कोधानामिति शेषः ॥ स्वभर्तृणां स्व
 स्वामिनां नामग्रहणान्तामोच्चारणाद्वृत्तवाराजोधतया स्वपरंचराज्यादेवानुमायग्रह
 रंत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ आह एव त इति ॥ ॥ लोचनमार्गदृष्टिपथं आह एव तः उपरुधतञ्जो
 विज्जितस्मरज एव बोधकारतस्य ॥

रघुवं. टी. सं

११

शस्त्रक्षतादश्वदिपवीराजन्मयस्य सरुधिरप्रवाहो बालारुणो बालसूर्यो नृत्तः ॥ अरुणो जा
स्करेपि स्यादित्यमरः ॥ बालविशेषणं रुधिरमावण्यार्थः ॥ ३९ ॥ स इति ॥ ॥ क्षते जैन रुधिरेण
छिन्नमूलस्याजितनृतलसंबंध इत्यर्थः ॥ तस्य क्षतजस्योपरि शातपवनेन ॥ वधूतो वा
तादृतः सुरेणुरंगारशेषस्य कृताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४० ॥ प्रहार इति ॥
शस्त्रक्षतादश्वदिपवीरजन्मा बालारुणो नृदुधिरप्रवाहः ॥ ३९ ॥ स छिन्नमूलः क्षते
जेनरेणुसस्योपरि शातपवनावधूतः ॥ अंगारशेषस्य कृताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवा
वभासे ॥ ४० ॥ प्रहारमूलपिगमेरेयस्यायत्तनुपालस्य विवर्तिताश्वाः ॥ यैः सादिता ल
क्षितपूर्वके तस्मानेव सामर्थ्यतया निजघ्नः ॥ ४१ ॥ मूर्छितस्याप्यपगमे सति रथस्यावस्थि
त्वा संरक्षिता इत्यर्थः ॥ मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणमिति सारथिधर्मः ॥ यत्तन्सारथी
नुपालमासाधु कृतमिः अधिक्षिप्य निवर्तिताश्वाः संतः पूर्वयैः सादिता हताः स्वयं लक्षित
पूर्वके तन्पूर्वदृष्टेः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातवानित्यर्थः ॥ तानेव सामर्थ्यतया निजघ्नः प्रजघ्नः
॥ ४१ ॥

सर्ग. ७

राम

११

अपीति ॥ ॥ अधश्चासौ मार्गश्चेति विग्रहस्तस्मिन् लक्ष्मणमार्गे परेषां बाणैः लूनाः छिन्नाः अपि हसव
तां कृतहस्तानां धनुर्नृतां पृष्टकाः शराः आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबंधेन हेतुना फलिनिर्ग
हाग्रवन्निः ॥ मस्य बाणाग्रयोः फलमित्यमरः ॥ अधश्चितेनागाश्च पूर्वैर्धर्मागैः शृणातीति श
रुः हिंस्रः तस्मै हितं शरमं लक्ष्यं ॥ उगवादिभ्यो यदि तियत्प्रत्ययः ॥ वेधे लक्ष्यं शरमं चेत्प्रसरः
अमर्धमार्गे परबाणलूनाधनुर्नृतां हसवतां पृष्टकाः ॥ संप्राप्य रेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्ध
भागैः फलिभिः शरमं ॥ ४२ ॥ आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रे निश्चितैश्चुराग्रैः
कृतात्यपि उपेन नखाग्रकोटिभ्यामक्रकेशानिचिरेण पेतुः ॥ ४३ ॥ संप्राप्य रेवनतु मध्ये पति
ता इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ आधोरणानामिति ॥ ॥ गजसंनिपाते गजयुगे निश्चितैश्चक्रा रोपितै रत एव शु
रस्येवाग्रैः पतैः शुराग्रैश्चक्रेण युधविशेषैर्हृता निछिन्नानि अपि उपेनानापक्षिविशेषाणां नखा
ग्रकोटिषु व्यासक्तैः केशैः येषां तानि अधोरणानां हस्तारोहाणां ॥ आधोरणाहस्तिपकाहस्ता
रोहानिषादिन इत्यमरः ॥ शिरांसिचिरेण पेतुः ॥ शरमपातात्प्रागेव शरुद्यपश्चादत्यत तां प
क्षिणानखेषु केशसंगश्चिरपातहेतुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

रघुवे.रा.सं.
१२

पूर्वमिति॥ ॥ पूर्वप्रहर्षप्रथमप्रहर्षप्रश्नसादीतैरंगिकः प्रतिहारेः क्षमं च शक्रं तुरंगमस्कंधनि
षण्णदेहं मूर्ध्नि तमित्यर्थः॥ रिपुं नृपान् जघान पुनर्न प्रजहार॥ किंतु प्रत्याश्रयं संतं पुनर्जिवंतमाच
कांक्ष॥ नायुधमसने प्राप्नोतात्तैनातिपरिक्षितमिति निषेधादिति नावः॥ ४४॥ तनुत्यजामिति॥

पूर्वप्रहर्षनिजघान नृपयः प्रतिप्रहारक्षममश्नसादी॥ तुरंगमस्कंधनिषण्णदेहं प्र
त्याश्रयं संतं रिपुमाचकांक्ष॥ ४४॥ तनुत्यजां वर्मनृतां विकोशैर्हत्सु दंतेषु मि
त्रिः प्रतप्तिः॥ उद्यंतमग्निं शमयां व नृबुगजाविवग्नाः करशीकरेण॥ ४५॥
तनुत्यजां तनुषु निःस्पृहाणां वर्मनृतां कवचिनां संबंधिनिर्हत्सु दंतेषु प्रतप्तिर्विका
शिनिः पिधाना उद्यंतैः॥ कोशो स्त्रीकुड्यलेखेऽपि धाने यो घटि मयोरित्यमरः॥ अ
स्मिन्निजधृतमुत्थितमग्निं विवग्ना नीताः गजाः करशीकरेण शमयां व नृबुः॥ ४५॥

सर्ग-७

राम
१२

आतो नृपसर्गे कश्चित्कप्रत्ययः॥ तैश्चपकोत्तरे वपानपात्रं प्रचुरेव स्थिता॥ चपको स्त्रीपानापात्रमि
त्यमरः॥ शोणितान्येव मद्यंतस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यासा॥ कुल्या स्यात्कृत्रिमा सरिदित्यमरः॥
शोणितान्येव मद्यंतस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यासा॥ कुल्या स्यात्कृत्रिमा सरिदित्यमरः॥ रणसिति
मृत्योः पाननृमिरिव रराज॥ ४६॥ उपांतयोरिति॥ उपांतयोः प्रातयोः॥ विहगैर्निःकुपितं तुंड
शिलीमुखोक्तं शिरः फळाद्याभ्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव॥ रणसितिः शोणितमद्यकु
ल्यारराजमृत्योरिव पाननृमिः॥ ४६॥ उपांतयोर्निःकुपितं विहगैराक्षिप्यतेभ्यः पिशि
तप्रियापि॥ केयूरकोटिक्षततालुदेशाशिवा नृजछेदमपाचकार॥ ४७॥ ॥
त्वंडितं॥ इणनिशायामिति इडागमः॥ नृजछेदं नृजखंडं तेभ्यो विहंगेभ्यः आक्षिप्याद्विद्यपिशि
तप्रियामासप्रियापिशिवाक्रोशी॥ शिवः कीलः शिवाक्रोशी स्यादिति विश्वः॥ स्त्रियो शिवा
भूरिमायुगोमायुमृगधूर्तकाः॥ शृगालवंचकक्रोष्टुफेरुफेरवजंबूका इत्यमरः॥ केयू
रस्यकोट्याक्षतः तालुदेशो यस्याः सासती अपाचकार॥ अपसारयामास किरतेः करोते वाति
ट॥ ४७॥

३

रघुवंशी
१३

कश्चिदिति ॥ ॥ द्विषत्स्वद्वेनरुतोत्रमांगः छिलशिराः कश्चिदीरः ॥ सद्यो विमानप्रभुतां विमानाधि
पत्यमुपेत्य वामांगं संसक्तसमोत्संगिनी सुरांगनायस्य सः ॥ तथोक्तः स न समरे नृत्यत्
स्वनिजं कबंधं अशिरस्कंकलेवरंददशी कबंधो स्त्रीक्रियायुक्तमपमृधकलेवरमित्यम

कश्चिद्विषत्स्वद्वेनरुतोत्रमांगः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ॥ वामांगं संसक्तसुरांग
नस्व नृत्यत्कबंधं समरेददशी ॥ ४८ ॥ अन्योन्यसूतो नमथ नाद नृता तावेव स्त
तौरथिनौ च कौचित् ॥ अश्वौ गदा व्यायत संप्रहारौ न ग्रायुधौ बाहु विमर्दनौ ॥ ४९

रः ॥ ४८ ॥ ॥ अन्योन्येति ॥ ॥ कौचिदीरौ अन्योन्यसूतयोः सारथ्योरु नमथ नान्निध
नात्रावेव स्त तौरथिनौ च नृता ॥ अश्वौ नष्टाश्वौ संतौ गदा व्यायतः दीर्घः संप्रहारो युधं
ययोस्तौ अनृता ॥ ततो न ग्रायुधौ न ग्रागदौ संतौ बाहु विमर्दनौ बाहु युध प्रसक्तौ च
नृता ॥ ४९ ॥ ॥

सर्ग-३

राम
१३

त

परस्पररेणेति ॥ ॥ परस्पररेण क्षतयोः प्ररुतयोः समकालमेककालं यथा तथा उत्क्रांतवाद्यो युगपद्गत
प्राणयोरेकैवाप्सराः प्रार्थितायां तयोरेकाप्सरः प्रार्थितयोः प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः ॥ आपः
सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः ॥ एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वे स्युत्तरत्रिकं ॥ बाहिताग्यादि
धितिपरनिपातः ॥ अथवा एकस्मात् अप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थनाय योरिति विग्रहः ॥ स्त्रियां बहुषु
प्सरस इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकाभिप्रायं ॥ कयोश्चेत्प्रहर्षो यो धोरमस्य नावेपि देव नृवैयै विवि

परस्पररेण क्षतयोः प्रहर्षो स्तुक्रांतवाद्योः समकालमेव ॥ अमस्य नावेपि कयोश्चिदासीदेका
प्सरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५० ॥ ब्रूहा बुभौ तावितरेतरोत्पन्नं जयं चापतुमरे वस्त्रं
पश्चात्पुरो मारुतयोः प्रवृत्तौ पर्यायवृत्त्येव महाण्वोर्मा ॥ ५१ ॥

बादः कब्रह आसीत् ॥ एका
मिषा मिलापो हि महदैरबीजमिति ज्ञावा ॥ ५० ॥ ॥ ब्रूहाविति ॥ ॥ तौ उभौ ब्रूहौ सेना संघौ ॥ ब्रू
हस्तु ब्रूहवित्या स इत्यमरः ॥ पश्चाच्च पुरश्च यो मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या अनुक्रमव्यापारेण प्र
वृत्तौ महातावर्षवोर्मा इवेतरेतरस्मादन्योन्यस्मादव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं जंगवा
तुः प्राप्रवतौ ॥ ५१ ॥ ॥

रघुवंशी
१४

परेणेति॥ ॥ बलेस्वसैन्धवेपरेणबलेनजग्रेपिसति॥ महौजामहाबलोऽजोअरिसैन्धवप्रत्येवययौ॥ त
थाहि॥ समारणेनवायुनाधूमोनिवर्ततकक्षादपसार्यते॥ वर्ततेएतत्कर्मणिलिङ्ग॥ बन्धिसुय
तोयत्रकक्षस्त्रणं॥ कक्षौतुत्तणावीरुध्रुवित्यमरः॥ ततएवतत्रैवप्रवर्ततेइतिशेषः॥ सार्वविजकि
कस्त्रसिः॥ ५२॥ ॥ रथीति॥ ॥ रथीरथारूढोनिषंगीत्तृणवान्॥ तृणोपासंगतृणीरनिषंगाडबुधि
परेणनग्नेपिवलेमहौजाययावजःप्रत्यरिसैन्धमेव॥ धूमोनिवर्ततसमारणोतयतोहि
कसस्ततरावक्तिः॥ ५३॥ रथीनिषंगीकवचीधनुश्मान्दृष्टःसराजन्यकमेकवीरः॥
विलोडयामासमाहावराहःकल्पक्षयोदत्तमिवाणवांनः॥ ५३॥ शिलामुखोरुत्तशिर
ःफलाद्याच्युतैःशिरस्त्रैश्चकोत्तेव॥ इयोरित्यमरः॥ कवचीवर्मितशरारः॥ धनुश्मान्धनुर्ध
रः॥ दृष्टोरणगर्वितः॥ एकवीरःअवीरःअसहायशून्यः॥ सोअजः॥ राजन्यकंराजसमूहं॥ गोत्रोक्षे
त्यादिनाबुजप्रत्ययः॥ महावराहः॥ कल्पक्षयेकल्यांतकालेउद्धृतंअर्धवांनइवनिवारयामास
विलोडयामासेतिवा॥ ५३॥ शिलामुखेति॥ ॥ शिलामुखैर्बाणैरुत्तवानिशिरांस्त्रैवफलादितैराद्या
संपन्नाच्युतैःनष्टैःशिरास्त्रिवायतेइतिशिरस्त्राणि॥ शीर्षाण्यंचशिरस्त्रैचेत्यमरः॥

सर्ग-९

राम
१४

सइति॥ ॥ सोऽजःआजौसंग्रामेदक्षिणंहस्ततृणमुखेनननिषंगविवरेणवाममतिमुंदरं॥ वा
मंसयेप्रतीपेचदक्षिणेचातिमुंदरेइतिविश्वं व्यापारयन्तलक्ष्यत॥ शरसंधारैतादयस्तुड्वर्क्ष्या
इत्याह॥ सकृदाकर्षकृष्टयोधुरस्यमौर्वीरिष्टुन्मतातिरिपुघ्नास्तात्॥ अमनुष्यकर्तृकेचेति
कप्रत्ययः॥ बाणान्सुषुवेस्वप्रसुषुवेकिमु॥ ५४॥ ॥ सइति॥ ॥ सोऽजरोषेणदृष्टाअतए
सदक्षिणंहस्तमुखेनवामंव्यापारयन्तस्तमलक्षताजौआकर्षकृष्टासकृदस्ययोधु
मौर्वीवबाणान्सुषुवेरिपुघ्नान्॥ ५४॥ सरोषदृष्टाधिकलोहितोष्टैर्व्यक्रोधरिवा
भृकुटीवहन्निः॥ तस्मारगान्धनिकृत्तकं वैकुंठकारगर्भैर्द्विषतांशिरोभिः॥ ५५
वाधिकलोहिताःसञ्जोषायेषांतैः॥ व्यक्ताऊर्ध्वरेखायासांताःभृकुटीभ्रमंगान्बहन्निर्भ
र्त्तनिकृत्ताबाणविशेषोच्छिन्नाःकंवायेषांतैःऊर्ध्वरगर्भैःसकृत्कारैर्द्विषतांशिभिःगांभ
मितस्मारजादयामास॥ ५५॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥

रघुवंशी.

१५

सर्वैरिति॥॥द्विरदप्रधानैः गजमुख्यैः सर्वैर्बलांगैः सैन्यांगैः॥ हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतु
ष्टयमित्यमरः॥ कंकटनेदिभिः॥ उरुछदः कंकटको जगरः कवचोस्त्रियामित्यमरः॥ सर्वाणि धैश्च
बाह्यबलमुक्ता आभ्यन्तरमाह॥ सर्वप्रयत्नेन च सर्व एव नृमिपालाः युधितस्मिन्नजे प्रजङ्गुरित्य
र्थः॥ सर्वत्र सर्वकारकराक्तिसंभावनात्कर्मणोप्यधिकरणविवक्षया सप्तमी॥ तडक्तं॥

सर्वैर्बलांगैर्द्विरदप्रधानैः सर्वयुधैः कंकटनेदिभिश्च ॥ सर्वप्रयत्नेन च नृमिपालास्त
स्मिन्प्रजङ्गयुधिसर्वाव ॥ ५६ ॥ सोऽस्रव्रजैः छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्म
ः ॥ नीहारमंग्लो दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ५७ ॥ अनेकशक्तिपुत्र

स्वविश्वस्यानेककर्मणः॥ सर्वदा सर्वथा नावात् किंचित्किंचिद्विश्वेष्टं पूर्वजागः प्रातः
कालः॥ किंचित्प्रकारेण नृषिष्वेष्टेण विवस्वते बध्वजाग्रादत्यन्तक्षयत इत्यर्थः॥ ५॥
त इति॥ ५॥ ॥ स इति॥ ॥ सोऽजः परेषां अमृतजैश्च शुक्लरथः नीहारैर्हिमैः मयः दिनकरस्य ३६

राम.
१५

प्रियमिति ॥ ॥ अधिराजसूनुर्महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकांतो मदनसुदरः स्वप्रान्तिरत्रिलोत्यः ।
स्वप्रवित्तक्षः जागरूक इत्यर्थः ॥ असौ कुमारः प्रियंवदात्स्वेत्किञ्च धर्वात्प्रातंगधर्मगंधर्वदि
वताकंप्रस्थापयतीति प्रस्थापनं निद्राजनकमस्त्रं राजसुप्रीकियुक्तप्रयुक्तवान् ॥ ५८ ॥ तत

प्रियंवदा त्वा प्रमसौ कुमारः प्रायुं कृराजस्वधिराजसृनुः ॥ गांधर्वमखं

कुसुमास्त्रकोतः प्रस्थापनं स्वमनिवृत्तलौल्यः ॥ ५६ ॥ ततो धनुः क

षण्मासदहस्तमेकां सपर्यस्तशिरस्त्रजालं ॥ तस्मै ध्वजस्तं न निषण्णदेहं

निष्ठाविधेयं तद्देवसैत्यं ॥ ५९ ॥ ॥ इति ॥ ॥ ततो धनुः कर्षणीचापाकर्षणे

मूढहस्तमव्याहतहस्तं स्रंसं शिरस्त्रजालं यस्य तत् ॥ ध्वजस्तनेषु निषण्ण अवष्टब्धादे
हायस्य तत् ॥ नरदेवानोरातासेना एव सैत्यं ॥ चातुर्वर्णादित्वात् स्वार्थेऽथ ज्ञप्रत्ययः
निष्ठाविधेयं निष्ठापरतंत्रं तस्त्वौ ॥ ५९ ॥ ॥

रघुवंदी-

१६

तदिति ॥ ततः कुमारः प्रियायाः इंदुमत्याः उपात्ररसे आसादितमाधुर्ये गतिश्राप्ये इति भावः ॥ अथ
धरोष्ठे जलजं शंखं निवेश्य जलजं शंखं ययोरिति विष्णुः ॥ दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास येनो
ष्ठे निवेश्येन शंखेन एकवीरः सः स्वहस्ताभ्यामर्जितं मूर्त्तं मूर्त्तिमद्यशः ॥ पिबान्निवावना
मेयशः शुन्नत्वादिति भावः ॥ ६० ॥ ॥ शंखेति ॥ ॥ शंखस्वदस्याजशंखध्वनेरभिज्ञतः ॥

ततः प्रियोपात्ररसे धरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ॥ तेन स्वहस्ताजितमेकवीरः
पिबन्त्यशो मूर्त्तमिवावभासे ॥ ६० ॥ ॥ शंखनानिज्ञातयानि वृत्तास्तं सन्नरात्रुंददृशुः
स्वयोधाः ॥ निमीलितानामिव पंकजानां मध्ये स्फुरंतं प्रतिमाशशोकं ॥ ६१ ॥

याप्रत्यभिज्ञानत्वाल्लिखताः प्राक्पलाय्य संप्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नरात्रुं निद्राणशत्रुं
तमजं निमीलितानां मुकुटिलितानां पंकजानां मध्ये स्फुरंतं प्रतिमाचासौ शशोकश्च तं प्रतिमा
शशोकं प्रतिबिंबाचमिव ददृशुः ॥ ६१ ॥ ॥

सर्ग ७

राम

१६

इमेति ॥ ॥ संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण पूर्वं रघुणा इवेति भावः ॥ हेराजानः ॥ वीर्युष्माकं पशोरु
तं जीवितं रूपयानरुतं ॥ न तु अशक्नोति भावः ॥ इत्येवं रूपावर्णः ॥ एतदर्थं प्रतिपादकं वा
क्यमित्यर्थः ॥ सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैर्बाणाग्रैः साधने स्नेनाजेन प्रयो
जककत्रिपार्थिवानां केतुषु निक्षेपिताः ॥ प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिता लिखिता इत्यर्थः ॥ हि
सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानां ॥ यशोऽकृतं संयतिराघ
वेन न जीवितं वः रूपयेति वर्णः ॥ ६२ ॥ सचापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिर्घ
णन्निलमौलिः ॥ ललाटबध्नमवारिबिंदुर्नीतां प्रियामेत्यवचोबभाषे ॥ ६३ ॥ ॥
पतेत्यंतात्कर्मणि कः ॥ ६२ ॥ स इति ॥ ॥ चापकोटीनिहितैकबाहुः यनेन सः ॥ शिर
स्त्रस्त्रनिर्घणो नापुनयनेन निवृत्तमौलिः स्य केशबध्नः ॥ ललाटे बधाः श्रमवारिबिंद
वो यस्य सः ॥ अजोनीतां प्रियामिदमतीत्यासाद्यवचोबभाषे ॥ ६३ ॥ ॥

रघुवंशी

१७

तत इति ॥ ॥ हे वैदर्भित इदानीं मर्जकहायशस्त्रान् बाळकहायपुष्पान् परान् शत्रुन् परा
मयानुमितासि इष्टुमिति शेषः ॥ एभिर्नृपैरेवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणाम
महस्तगता हस्तगतवदुर्ग्रहेत्यर्थः ॥ त्वं प्रार्थ्यसे अप्रजिहीष्यसे इत्यर्थः ॥ एवंविधेनेत्यत्र
स्वहस्तेन निर्देशानं सोपहा संज्ञाहेति प्रष्टव्यं ॥ ६४ ॥ तस्या इति ॥ ॥ प्रतिद्वंद्विजवादिप्रवृत्त्या

इतः परान् मर्जकहायशस्त्रान् वैदर्भितपर्यानुमितामयासि ॥ एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं
प्रार्थ्यसे हस्तगताम मैत्रिः ॥ ६४ ॥ तस्याः प्रतिद्वंद्विजवादिषादासद्यो विमुक्तं मुखमा
वन्नासे ॥ निश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६५ ॥ ॥

दिषादा द्वैद्वैत्यात्सद्यो विमुक्तं तस्या मुखं निश्वासस्योबाष्पः उष्मा ॥ बाष्पो नेत्रजलोष्म
णोरिति विश्वः ॥ तस्यापवर्गाधेतोरात्मीयं प्रसादनेर्मल्यं प्रयत्नः प्राप्तः आत्मस्वरूपदर्शने
नेनेति आत्मदर्शो दिव्योद्वावन्नासे ॥ ६५ ॥

सर्ग ३

रामः

१७

हृष्टेति ॥ ॥ सा इडमतीरुष्टापिपत्युः पौरुषेण मुदितापिक्रियाविजितायतः अतः प्रियमजं साक्षा
तस्वयं नाभ्यनंदत न प्रदाशं सा किंतु न वैरं नः पृषतैरं नो विंशतिरनिवृष्टा सित्तास्त्रली अकृत्रिमा
भूमिः ॥ जानपदकंडेत्यादिना कृत्रिमाये डीप ॥ ॥ अत्र हृदं मेघसंघं मयूरके काभिरिव सरवीनां
रुष्टापि साक्षा विजितान साक्षादग्निः सरवीनां प्रियमभ्यनंदत ॥ स्त्रली न वां नः पृषता निवृष्टा
मयूरके काभिरिवान्न हृदं ॥ ६६ ॥ इति शिरसि सवामं पादमाधाय राजा मुदबहदनव
द्योताम वद्यादपेतः ॥

वाभिरभ्यनंदत ॥ ६६ ॥ इति ॥ नोद्यते नोच्यते इत्यवद्यगमर्त्यं
अवद्यपण्येत्यादिना निपातः ॥ ऊष्टुपऊत्सिता वद्यस्वेदगर्त्याण का समा इत्यमरः ॥ तस्या
दपेतो निर्देश इत्यर्थः ॥ सोऽज इति राज्ञो शिरसि वामं पादं आधायानवद्यो अदोषांतां इडमती
उदबहत उपानयत ॥ आत्मसाच्चकारायमर्थः ॥ तमुद्दहं पथि नोजकत्यामित्यत्र न स्त्रिष्ट ॥

रघुवंशी १६ तस्याजस्यरथतुरगस्यरजोभिः रूक्षाणि परुषाणि अलकाग्राण्यस्याः सा इन्द्रमत्येवमूर्त्तिं सर्ग ३९
 मूर्त्तिमतीं समरविजयलक्ष्मीं बभूव एतद्वाभादत्यः को विजयलान इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ प्रथमेति ।
 प्रथममागमनात्प्रागेव परिगतो जातः अथो विवाह रूपो येन सः प्रथमपरिगतार्थः रघुर्वि
 रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा समरविजयलक्ष्मीः सैवमूर्त्तिं बभूव ॥ ६७ ॥
 प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं विजयिनं मन्निनंद्य आघ्रजाया समेतं ॥ तदुप
 हितकुटुंबं शांतिमार्गेत्सु को नृलहिसति कुलधुर्ये सूर्यवंशपा गृहाय ॥ ६८ ॥
 जयिनं विजययुक्तं आघ्रजाया समेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तमजं अन्निनंद्य तस्मिन्
 जे उपहितकुटुंबः सन् शांतिमार्गे मोक्षमार्गे उत्सुको भूतः ॥ तथा हि ॥ कुलधुर्ये कुलधु
 रंधरे सति सूर्यवंशपा गृहाय गृहस्थाश्रमाय न न वति ॥ ६८ ॥

राम
 १६

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमहर्षिनाथसूखि

इति श्रीरघुवंशमहाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ अजपरि
 णयनरघुवनप्रस्थानो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ श्री ॥ ॥

रचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनी समाख्यायां सप्तमः सप्तसर्गसमाप्तम् ॥ ७ ॥

रघुवं-टी.

१९

স্র. ৩

॥ १॥ इति सिद्धमसर्गः समाप्तः ॥ १॥

रात्रः

۶۹

[illegible]

गद्यु. टी.

2

तस्य व्यसनासक्तिर्वासीदित्याह नेति उदयाययतमानमभ्युदयार्थे व्याप्रियमाणं तं दंशरभं मृगयाभिरतिरारंवेदव्यसनापाहरत् नाच-
कव आरेवदं मृगव्यं स्यादारेवदं मृगयाभिरतिरारंवेदव्यसनापाहरत् दुष्टमासं तदुदरं मस्येति दुष्टोदरं दूतं च नापाहरत् दुष्टोदरोदूतं करं पणं यत्तदुद-
रं मस्येति दंशरभं दंशरभं प्रतिमाभरणं च आभरणं यस्य तन्नापाहरत् नेति पदच्छेदः आशङ्कः समुच्चयेन च योऽपि स तन्नापाहरत् क्यस्वप्रियसम-
वाप्तिः स्यात्तदुदरं नापाहरत् नाचकवचं च भवतु भानमभः विनयेन मृगयाभिरतिरारंवेदव्यसनापाहरत् तत्तदुदरं तं दंशरभं च नापाहरत् कामजोऽपि सति ॥ ७ ॥ नेति
मृगयाभिरतिरारंवेदव्यसनापाहरत् नाचकवचं च भवतु भानमभः विनयेन मृगयाभिरतिरारंवेदव्यसनापाहरत् तत्तदुदरं तं दंशरभं च नापाहरत् कामजोऽपि सति ॥ ७ ॥

२ उदयमस्तमयं चरुहृद् भयमानशिरे वसुधाधिपः ॥ सहिनिदेशमलं धयतामभूत् हृदयः प्रतिगजतां ॥
 १ ननु कथं भयमपि वा स वननिते था परिहासकथात्वापि ॥ न च स पञ्चजने धृतिसेननाम परुषापरमाक्षयसीरिता
 तेन राजा प्रभवति न भौसविनासवे ॥ पिकृपणमर्पदीनानाकृनेरितानां का परिहासकथात्वापि वितथा अनुतावाकृनेरिता किंच अपि सौ
 शेषमुच्यते न तेन स पञ्चजने धृतिसेननाम परुषाक्षरं निहुराक्षरं यथा तथा न कृनेरिता किमुता नमेति सर्वमपि वाच्यार्थः किं तदि
 नासत्तामधुरेन वा युक्तेति फलितार्थः ॥ ७ ॥ उदयमिति वसुधाधिपाः राजानः उदहृत्सी सुदहः नायकः पञ्चाध्वं रघुणामुदहृत्
 धुनायकरत्नस्य दूरधुनायकात् उदयं वृद्धिं अस्तमयं नाशं चेत्युभयमानशिरे त्वेभिरेकुतः हि यस्यास्य स्रग्दशरथो निदेशमाज्ञा
 मलं धयतां शोभनं हृदयमस्येति सुहृन्मीत्रमभूत् सुहृद् हृदो मित्रमित्रयोरिति निपातः प्रतिगजतां प्रतिस्पर्धिनां अयद्वहृदयं यस्य
 स्यो हृदयः कठिणचित्तो भूत् स्वाज्ञाकारिणो रक्षति अन्येभ्यो रयति इत्यर्थः ॥ २ ॥

३

अजयति अधिपशरासनः सदशरथः उदधिनेमिसमुद्रवेष्टां मेदिनीमेकरथेनाजमत स्वयमेक एवाजयदित्यर्थः गजवतीगजयु
क्ता जवेनतीज्जाः जवाधिकाहयायस्याः सा चमूस्त्वस्य वृषस्य केवलं जयमेव अधोषयत् अपथयत् हि स्वयमेकवीरस्य चमू रूपकरणमा
त्रमित्यर्थः ॥१०॥ अवनिमिति वरूथि नारथगुप्तिमता वरूथोरथगुप्तिर्यातिरोधने रथस्थितिमिति सज्जनः एकरथेन अद्वितीयर
थेन अवनिति तयोधनुर्भूतः नरवाहनसंपदः कुबेरतुल्यश्रीकृष्णदशरथस्य पुनरवाः मेघसमघोषा अर्णवाः विजयदुंदुभितांय
अजयदेकरथेन मेदिनीमुदधिनेमिसमिज्यशरासनः ॥ जयमघोषयदस्य हि केवलं गजवती जवती
ब्रह्माचमः ॥१०॥ अवनिमेकरथेन वरूथिनेन जिवतः कैलसस्य धनुर्भूतः ॥ विजयदुंदुभितांय पुरणवा
पुनरवा नरवाहनसंपदः ॥१३॥ शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुल्लेशेन पुरंदरः ॥ संशार आसीत्
वृष्टिमुचाधनुर्भादिष्वस्त्रवता नवतामरननः ॥१४॥ युः किल अर्णवांत विजयीत्यर्थः ॥१५॥ शमितति पुरंदरः इ
दं शतकोटिना शतास्त्रिणां कुल्लेशेन वज्रेण शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षबलः विनाशितपुत्रसारः नवतामरसाननः न
वपंकजाजनः पंकैरुहंतामरसमितमरः सदशरथः शरवृष्टिमुचास्त्रवता धनुषादिषां शमितपक्षः सहायो बलं जयेनस
येनः आसीत् पक्षः सहायेपीत्यमरः ॥१२॥

चरणयोर्विदितं शतशो नृपतयः अखंडितपोरुषंतंदशरथं मरुतोदेवाः शतं मखं यथा शनक्रतुमिव नखरागेण नखकं
 कांसासमृद्धिभिः मुकुटस्वमरिचिभिः चरणयोरस्पृशन् प्रणेमुषिस्थः ॥१३॥ निवृत्तइति सदशरथः सचिवैः संप्रयोज
 कैः स्मरितां बालसुतां जलयेयैस्तान् स्वयंतस्मैव संमुखागतानि यर्थः अनलकान् दहत मर्त्तकतया अलकसंस्कारशून्यान् स
 पलपरिग्रहान् रात्रुपत्नीः पत्नीपरिजनादानमुलशापाः परिग्रहादत्यमरः समनुकंप्यान् रात्रु अलकान् चमां अलकान् गव
 तं अन्यन्तां पुरीं अयोध्यां प्रतिमहार्णवानां रोधसः पर्वतान् नीवृत्तं निवृत्तः शरणागतवत्सु दृष्टिभावं ॥१४॥ उपगतइति
 चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मकुटैर्मरिचिभिर्मरुतैर्नृपैतयः शतं शो मरुतो यथा शतं म
 खं तं मखंडितपोरुषं ॥१३॥ निवृत्तं समहार्णवरोधसः सचिवकारितनालसुतां जलीनां
 समनुकंप्य सपलपरिग्रहान् अनलकान् अनलकान् नमापुरी ॥१४॥ उपगतइति ॥ अनुदितम
 न्यत्स्वच्छातिरिक्तं सिन्धुपवारणं चेतुश्चक्रं यस्य सः अनलसोभयोऽराधिवंद्योः समयुती तेजः कांती यस्य स तथा
 कः शिष्यलक्ष्मीरं प्रे अन्धालस्यादिरूपे छिद्रे चलां चंचलामवेष्ट्यालो क्य श्रीहिकेन चितमिषेण पंसां परिहरतीति
 सदशरथो मंडलयस्य नाभि तां द्वादशराजमंडलस्य प्रधानमहीपतित्वमुपगतोऽपि चक्रवर्त्तिसंज्ञपीत्यर्थः अ
 धनाभिस्तु जं चं यस्य सज्ञा प्रतापकारय चक्रस्य मध्यस्थपिंडिकायां चक्रपुनः आद्यक्षत्रियधरे समती मुख्यम
 हीपतावीतिकेशवः अक्षितं नृपास्यद मस्तीति बुद्ध्याऽनखसाऽप्रमत्ताऽअभून् विजितानि खिलजेतव्याऽपि पुनर्जित
 व्यां तरवानिव जगत् एवावतिष्ठत इत्यर्थः द्वादशराजमंडलं तु कामंदकनोक्तं चारमित्रमरमित्रं मित्रमित्र

मवः परं तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषो पुरः सराः पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनंतरं आसारावनयोचैवावि
 जिगीषोस्तु पृष्ठतः अरेश्वविजिगीषोश्च मध्यमोभूत्यनंतरः अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे मंडला
 द्दहिरतेषां मुदासीनो बलाधिकः अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुरिति अरिमित्रादयः पंचविजिगीषोः
 पुरः सराः पार्ष्णिग्राहक्रंदसारावनयाश्चेति पृष्ठतश्चत्वारः मध्यमोदासीनो द्वौ विजिगीषुरेकद्वये च द्वादशराजमंड
 लं उपगतोऽपि च मंडलेनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ॥ श्रिये मवेष्ट्य सरंध्रचलाम
 भूंदनलसो बलसो मसद्युक्तिः ॥१५॥ तमपहोय ककुस्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभुवं च
 पतिव्रता ॥ नृपैति मन्यं मे सर्वं तदुता सकैमलाद्यवमर्थिषु ॥१६॥ तत्रोदासीनमध्यमोत्तर
 श्वक्रवत् सदशरथश्चेनादृगतीतात्यर्थः ॥१५॥ तमिति पत्यो व्रतं यस्याः सा पतिव्रता सकमला कमलहस्ता देवता
 लक्ष्मीरर्थिषु विषये अलाघवं लघुत्वं रहितं अपराद्धुत्वमित्यर्थः ककुस्थकुलोद्भवं तंदशरथं आत्मभुवं
 पुरुषं विष्णुं चापहायत्यस्का अन्यकं नृपतिमसेवत कमपि नासेवत इत्यर्थः विष्णु तु ल्ये तस्मिन् अपि
 श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः ॥१६॥

रघु. टी.
४

तमिति प्रतिवेदेवतायासांताः पतिदेवताः पतिव्रताः मगथाश्चकोसलाश्चकेकयाश्चतान् जुनपदान् शासंतीति तच्छासि
नसोपांराज्ञांदुहितरः पुत्र्यः सुमित्रा कोसल्या केकेयड्यर्थः अत्रक्रमेण विवक्षितः अहितरोपितमार्गपंशुभिर्वातशरं कदंब
मार्गपंशुशरद्वयमरः तंदशरथं शिखरिणांश्चाभृतांदुहितरः आपगाः अद्भिः गच्छंतीताः आसमंतादपगच्छंतीतिवा आपेन अपसंबं
धिनावेगेन गच्छंतीति आपगा इति शीरस्वामी नयः सागरमिव पतिं भर्तारमलभंत प्रापुः ॥९७॥ प्रियतमाभिरिति अरीन् घ्नंतीति
तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं तमलभंत पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ॥ म
मधुकोसलकेकयशासिनांदुहितरोऽहितरोपितमार्गपं ॥९७॥ प्रियतमाभिरसंति स्मृभिर्बभौ
तिसृभिरेव भुवं सहशक्तिभिः ॥ उपगतो विनिनीषुरिव प्रज्ञा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥९८॥
अरिहणः रिपुघ्नाः हंतैः किंप्रभुभुण्वन्ते चित्तिनियमस्य प्रायिकत्वात् यथाह न्यासकारः प्रायिकश्चास्य नियमः कचिदन्य
स्मिन्नप्युपपदेदस्यते मधुहा प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाद्भूत इति तेषु योगेषु विचक्ष-
णः दक्षः योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिविशेषमरः इंद्रेपियो जमेतत् असौ दशरथः तिसृभिः प्रियतमाभिः सह प्रजाः
विनिनीषुः किमेतुं दुः तिसृभिः शक्तिभिः प्रभुमंत्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरिहय इंद्र इव बभौ ॥९८॥ ॥९९॥

स इति समहारथः दशरथः संयुगमूर्ध्नि रणांगणे मधवतः इंद्रसहायतां प्रतिपद्य प्राप्त शरैरेव धुतभयाः निवर्तितत्रासाः सुखधूः शुद्धि
तं स्वभुजवीर्यं अगापयत् किल खलु गायन्तेः राट्कर्मत्वात् गतिबुद्धिस्त्यादिना सुखधुनामपि कर्मवत् ॥९९॥ क्रतुचित्ति क्रतुध्वज
मेधेषु विसर्जितमौलिना अवरोपितकिरीटेन यावद्यज्ञमध्वर्युरेव राजा भवतीति राजाश्विद्वयविधानादित्यभिप्रायः भौ
लिः किरीटे ध्वजैश्च निविश्वः भुजसमाहतदीग्वसुना भुजार्जितदिगंतसंपदा अनेन क्षत्रियस्य विजितवत्त्वं नियमार्जि
सकिलसंयुगमूर्ध्नि सहायतां मधवतः प्रतिपद्य महारथः ॥ स्वभुजवीर्यमप्येगोयुद
ष्ठितं सुखधूरवधुतभयाः शरैः ॥९९॥ क्रतुधृतेन विसर्जितमौलिना भुजसमाह
तदिग्वसुना कृताः ॥ कनकयुगपसमुच्छ्रयशोभि नो वितमसा तमसा सरयुतमः ॥
तथनत्वं सद्दिनयोगकारित्वं च युक्तमिति सुच्यते वितमसा तमो गुणरहितेन तेन दशरथेन तमसा च ॥२०॥ सर
युज्ज्वलनयोतयोस्तथाः ॥ कनकयुगांगसमुच्छ्रयणमुन्नतत्वेन शाभिनः कृताः कनकमयत्वं च युगानां शोभा
र्थविध्यभावात् हेमयूपसुशोभिकेति यादवः ॥२०॥ अजिनेति इह भरो भगवान् अष्टमूर्तिः अजिनं कृष्णाजिनं दंडं
मौदुंबरं च विभर्तीति अजिनदंडभृता कृष्णाजिनदीक्षयति औदुंबरदीक्षितदंडं यजमानाय पृच्छतीति न्यनात

रघुंटी

५

कुशमयी मेखलायस्यास्तां कुशमेखलां शरमयी मोर्जितां मेखलां तया यजमानं दीक्षयतीति च चनात् प्रकृते कुशम
 हणं कविप्रतिनिधिदर्शनात्कृतं यतगिरं वाचं मयं वाचं यच्छतीति श्रुतेः मृगशृंगपरिग्रहः कंदुयसाधनं यस्यास्तां कुण्डवि
 षाणया कंदुयत इति श्रुतेः अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां चतुर्दाशरात्रां अधिवसन अधिपतिपुत्र असमाभाः सीतिर्य
 स्मिन्कर्मण्यथा तथा अभासयत् भासयति स्मा ॥ २१ ॥ अवभृथेति अवभृथेन प्रयतः नियतेंद्रियः विजितेंद्रियः सुरस
 अजिनदंडभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृंगपरिग्रहां ॥ अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभा
 समभासयसीश्वरः ॥ २१ ॥ अवभृथप्रयतो नियतेंद्रियः सुरसमाज समाक्रमणोचितः ॥ नमयति स्म
 सर्वे वलमुच्यते वनमुचेन मुचेररये शिरः ॥ २२ ॥ असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रस
 रेण धनुर्भृता दिनकराभिमुखारणरेण वोरुरुधिरेण सुरद्विपां ॥ २३ ॥ माजसमाक्रमणोचितः देवस
 माधिष्ठानाहः सदशधनुर्भृता शिरः वनमुचे जलवर्षिणे जलं नीरं वनं सत्रमिति शाश्वतः नमुचेररये केवलमिंद्रये वन
 मयति स्म न कस्मै चिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥ २२ ॥ असकृदिति एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरि
 हयस्येंद्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता असकृद्बहुशो दिनकरस्याभिमुखः अभिमुखोत्थिता इत्यर्थः रणरेण वः सु
 रद्विपां देवानां रुधिरेण रुधिरैवारिताः ॥ २३ ॥ ॥ ५४ ॥

सग

रघुंटी

६

नयेति नयोनीतिरेव गुणः तेन यवानयेन गुणै शौर्यादौ दिभिश्चोपाचितां सतां उपकारः ५
 पतेर्दशरथस्य शिष्यं अर्थिन इव मधुना वसंते न संभृतां सम्पूपां सरसः संबंधिनीं अलिनीरपता ॥ ५ ॥ यो भृंगाः नीरपत
 त्रीणः जलपतविणो हंसादयः श्याभिययुः शतश इति पाठे शतशो भ्रमरादयः ॥ २७ ॥ कुसुममिति क्रतुरस्य प्राप्तेः आर्तविक्र
 तोरणित्यण नवं प्रत्ययं अशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरस्य दीपनं उद्दीपनं न किंतु विलासिना मदपिता मास्त्रः दयिता श्रव
 नयगुणोपाचिता मिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ॥ अभिययुः सरसो मधुसंभृ
 तां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ २७ ॥ कुसुममेव न केवलमार्तवं न वमशोकतरोः
 स्मरदिपनं ॥ किसलयप्रसवोपि विलासिना मदपिता दयिता श्रवणापितः ॥ २८ ॥ वि
 रचिता मधुनोपवनश्रियामाभेन वा इव पत्रविशेषकः मधुलिहां मधुदान विशारदः कु
 रवकारवकारणतां ययुः ॥ २९ ॥ नापितः किसलयप्रसवोपि पल्लवसंतानोपि स्मरदीपनः ॥ २८ ॥ विरचिता इति म
 धुनावसंतेन नोपवनश्रियां विरचिता अभिनवाः पत्रविशेषकाः पत्ररचना इव स्थिताः मधूनां मकरंदानां दाने विशारदाः
 कुरवकास्तरवो मधुलिहां मधुपाणां रवकारणतां ययुः भृंगाः कुरवकाः ॥ २९ ॥ ॥ ५५ ॥

सग

६

अथानि अथयत्कुवेरस्तलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनद्वरुणामं

॥ धूम्राश्वस्य ससमधु ॥

वितरणसंनियमनैश्चर्यैस्तुत्यकक्षइत्यर्थः ॥ अकूपूरधूरिसादिना अप्रत्ययः समासांतः अं चित विक्रमं पूजितपराक
मं एकनराधिपंतं दशरथं सो वितुमिव मधुर्वसंतः दैत्ये नैवेवसंतं च मधुरिति च ॥ नैवेः कुसुमे ठपलाक्षितः स नू समा
वधूते समागतः रिक्तहस्तेन नोपेया दत्तानं देवतां गुरुमिति वचनात् पुष्पसमेतौ राजानं सो वितुमागत इति भावः ॥ २४ ॥

अथ समावबूते कुसुमे नैवेस्तमिध सेवितुं कनराधिपं ॥ यमकुवेरस्तलेश्वरवज्रिणां सम

धुरं मधुरं चित विक्रमं ॥ २४ ॥ निगमिषु धनसंध्युषितां दिशं रथयुजा परिधितितवाहनः ॥

दिनमुखानिराकिर्हिमनिपहै विमलयन्मलयनगमत्यजत ॥ २५ ॥ कुसुमजन्मतो नवपल्लवा

स्तदनुषट्पदको किलकुजितं ॥ इति यथा क्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवती मवती र्यवनस्थली म ॥ २६ ॥

निगमिषुरिति धनसंध्युषितां कुवेराधिपतिनां दिशं निगमिषुः गंतुमिच्छः रथयुजा सारथिना अनुरुणा परिवर्तितवाहनो निवर्तित
श्वः रविः हिमस्य निपहैः निराकरणे दिनमुखानि प्रभातानि निमल्यनं विजयनं मलयनगमलयाचलं अत्यजत दक्षिणां दि
दि शमलाक्षीत्यर्थः ॥ कुसुमेते अदौ कुसुमजन्मतो नवपल्लवाः तदनु अनुलक्षण इति कर्मप्रवचनीयत्वाद् इति या यथा संख्यं
तदुभयानंतरं षट्पदानां को किलानां च कुजितमित्येवं प्रकारेण यथा क्रमं क्रममनतिक्रम्य द्रुमवतीं द्रुमभूषिणां च न स्थली मवती र्यव

॥ अथ ॥

वेनदेवद्वार

पञ्चधनद्वारमं

अथ गेयस्य सप्तमधु

विक्रमपूति

मिहपल्लविन

शुभ

रघुवत्सं

२

कृष्णशृंगेति॥॥कृष्णशृंगादयःकृष्णशृंगोनामकश्चिद्विस्तदादयः॥यतात्मनःवशीकृतो
तःकरणाःसंतःकृतुमृतोवायजंतोत्वृत्विजःयाजकाःकृत्विमित्यादिनाकिंप्रसूयतो
निपातः॥संतानकांक्षिणःपुत्रार्थितःतस्मद्वारथस्यपुत्रियांपुत्रसायनिमित्तो॥पु
त्रात्तुदेवेतिष्ठप्रत्ययः॥इष्टियागमारेतिरेप्रचक्रिरे॥४॥तस्मिन्निति॥॥तस्मिन्नवम
कृष्णशृंगादयस्सस्यसंतःसंतानकांक्षिणः॥आरेतिरेजितात्मानःपुत्रीयामिष्टिमृत्वि
जः॥४॥तस्मिन्नवसरेदेवाःपौलस्त्योपप्लुताहरिं॥अनिजग्मुर्निदाघात्रीःछायावृक्ष
मयेदेवाःपुलस्त्यस्यगोत्रापत्यपुमान्पौलस्त्योरावणःतेनोपप्लुता
पाडिताःसंतोनिदाघात्रीःधर्मानुराः॥अध्वानंगेच्छतातिअध्वगाःपांथीः॥अंत्यंत
ध्वहरपारसवनितेषुडइतिप्रत्ययः॥छयाप्रधानंरक्षंछायावृक्षमिव॥आकपा
र्थिवादित्वात्समासः॥हरिविष्णुमनिजग्मुः॥५॥॥

सर्गः १२

रामः

तेइति॥॥तेदेवाश्चोदन्वंतंसमुद्र॥उदन्वानुदधौचेतिनिपातःप्रापुः॥आदिपुरुषोविष्णुश्चबु
बुधेयोगनिद्राविजहावित्यर्थः॥गमनप्रतिबोधयोरविलंबार्थेचकारौ॥अव्याक्षेपोगमन
स्याव्यासंगःअविलंबइतिपावतअविष्यत्याःकार्यसिधेरलक्षणंलिङ्गोहि॥॥उक्तंच॥अ
न्यपरताचेतिकायसिधेरुल्लक्षणमिति॥६॥॥जोगीति॥॥द्यौरोकोयेषांतेदिवौक
तेचप्रापुरुदन्वंतंबुबुधेचादिष्टरुषः॥अव्याक्षेपोऽविष्यंत्याःकार्यसिधेरलक्षणं॥
॥जोगिजोगासनासीनेददृशुस्तदिवौकसः॥तत्फणामंडळोदर्विमणिद्योतितविग्रहं
सौदेवाः॥एषोदरादित्वात्साधुः॥जोगिनःशेषस्यजोगःशरीरं॥जोगःपुरुषेष्टो
दिहतावहेश्चफणकाययोरित्यमरः॥सरावासनंसिंहासनंतत्रासीनमुपविष्टं॥आसे
रानचइहासइतीकारादेशः॥तस्यजोगिनःफणामंडलेउदर्विषःउद्रश्मयोमणय
स्तद्योतितविग्रहंविष्णुददृशुः॥७॥॥

रघुवंशीये श्रिय इति ॥ ॥ सप्रति संविशतश्चि ॥ कोटशं विभुं पयेति पण्मायाः उपविष्टायाः श्रियः सौ
 मांतरिता ड कृत्वा व्यवहिता मेखलाय सप्तस्मिन्नास्माभ्यो करपद्मवो यस्मिन् तस्मिन् ॥ विश
 षण्णद्वये नापि चरणयोः सौकुमार्यं किञ्चिन्मेखलाय शसिहस्तैस्सुख्यते ॥ तस्मिन्नेके
 निक्षिप्तचरणं ॥ ६ ॥ ॥ प्रबुधेति ॥ ॥ पुनः कोटशं प्रबुधं विकसितं यत्पुंडरीकं तदिव अक्षि
 श्रियः पद्मविषणायाः सौमांतरितमेखले ॥ अंके निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपद्मवे ॥ ६ ॥
 प्रबुधपुंडरीकाक्षं बालातपनिनांशुकं ॥ दिवसं शारदमिव प्रारंभसुखदर्शने ॥ ९ ॥ ॥
 णायस्य तदिव सेतुपुंडरीकमेवाक्षियस्येति विग्रहः ॥ बालातपेन निजं सदृशं अंशुकं यस्य
 तेषीतां वरधरमित्यर्थः ॥ अल्पत्रबाह्यातपव्याजं शुकमित्यर्थः ॥ निजो व्याजसदृशयोरि
 ति विश्वः ॥ प्रारंभः प्रकृष्टोद्योगाः योगिनस्तेषां सुखदर्शने सुलभदर्शने अल्पत्रप्रारंभे अदो
 सुखदर्शने ॥ शारदशरत्नं बंधिने दिवसमिव स्थितं ॥ ९ ॥ ॥

सर्ग १०

रामः

3

प्रमेति ॥ ॥ पुनः किं विधं प्रनयाः तुलिप्रंचतुरंजितं श्रीवत्सं नाम लोचनं पेनतं ॥ लक्ष्म्या विव्र
 मदर्पणं विलासादर्शं ॥ कोस्तुन इति आख्यायस्यते ॥ असांसमुद्राणां सारं स्थिरांशं ॥ म
 णिमित्यर्थः ॥ हृता उरसा विनाणं ॥ १० ॥ ॥ बाहुनिरिति ॥ विटपाकारैः शाखाकारैः ॥ दि
 व्यानरणनृषितैर्वह्निरुपलक्षितं ॥ अतएवापां ॥ संधीतां मध्ये आविर्भूतं पारिण्यक्षौ
 प्रनातुलिप्रश्रीवत्सं लक्ष्म्या विव्रमदर्पणं ॥ कोस्तुनाख्यमपां सारं विचित्रं ह
 रतोरसा ॥ १० ॥ ॥ बाहुनिर्विटपाकारैर्दिव्यानरणनृषितैः ॥ आविर्भूतमपां
 मध्यात्पारिजातमिवापरं ॥ ११ ॥ ॥ दैत्यस्त्रीगंडलेखा नां मदरागविलोपिनि ॥
 ज्ञातं अपरं पारिजातमिव स्थितं ॥ ११ ॥ ॥ दैत्येति ॥ ॥ दैत्यस्त्रीगंडलेखा नां असुरांग
 नागध्वजस्त्रीनां यो मदरागसंविभुं पंहितं हरंति ॥ इति मदरागविलोपिनि स्ते श्वेतनाव
 द्भिः सजीवैर्हतिभिः सुदर्शनादितिः शस्त्रैः हेतिः शस्त्रैर्गर्विरस्ययोरितिकेशवः ॥

रघु-टी-सं

४

उदारितजयस्वनं जयशब्दमुद्योषयन्तानिःस्त्रिमितानिः शस्त्रदेवतानिरुपास्यमानमित्यर्थः
१२॥ ॥ मुक्तेति ॥ ॥ मुक्तः भगवत्सन्ति धानात्सः शषेण ही श्वरेण सहविरोधः सहजमपि
चेरेयेन तेन कुलिशव्रणा अमृताहरणकाले इन्द्रधुधेये वज्रप्रहारास्त्रावलक्ष्माणियस्य
तेन ॥ प्रबध्ने जलियेन तेन प्राञ्जलिना कृतं जलितेन सार्थः ॥ विनीतेनावु ॥ धतेन गरुत्म

आयुधैश्चेतनावद्रिरुदारितजयस्वनं ॥ १२ ॥ मुक्तशेषविरोधेन कुलिश
व्रणलक्षणा ॥ उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥ ॥

ता उपस्थितं उपासितं ॥ पुरा किल तेन विष्णुना मातलि प्रार्थितेन इह तुरुणके रूपाः पत्युः
कस्यचित्सर्पस्य गरुडादनयदाने कृतं स्वविपक्षरक्षणं ॥ सुनितं पक्षिराजं त्वधो द
हेत्वन्तो बलादपु रतिगर्वितं स्ववामतर्जनीनारेणैव नत्का नगवान् विनिनायेति महा ना
रती कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन ॥ १३ ॥ ॥

राम
४

योगेतिने ॥ ॥ योग एव मनसो विषयांतरव्यावृत्तिसाम्यान्निद्रातस्यान्ते वसाने विशदैः प्रसन्नैः
पावनैः शोधकैः अवलोकनैः सुखशयने पृच्छन्तीति सौख्यशयनिकास्तान् ॥ पृच्छन्ती सुस्ना
तादिभ्य उपसंख्यानमिति ढकृन्वादी नृषी ननु गृह्णन्ते ॥ १४ ॥ ॥ प्रणिपत्येति ॥ ॥ अथ द
शानन्तरं सुराः सुरदिषां असुराणां शमयित्रे विनाशका यतस्मै विस्मये प्रणिपत्य सुसं

योगनिद्रातविशदैः पावनैरवलोकनैः ॥ नृणां दीननुगृह्णन्तं सौख्यश
यनिका स्मृतीन् ॥ १४ ॥ कुळकं ॥ ॥ प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयि
त्रे सुरदिषां ॥ अथेनेतुष्टुवुः सुत्यमवाङ्मनसगोचरं ॥ १५ ॥ ॥

स्त्रोत्राहं ॥ एतिसुरास्य द्रुषः कवितिक्रमप्रत्ययः ॥ वाक्कमनश्च वाङ्मनसे अचतु
रेत्यादिना प्रत्ययां तो नियातः ॥ तयोर्गोचरो विषयो न भवतीति अवाङ्मनसगोचर
स्त्रे एने विष्णु प्रतुष्टुवुः असुवन ॥ १५ ॥ ॥

रघुव. टी.

५

नमः इति ॥ ॥ सर्वमादौ विश्वसृजे विश्वसृष्टे ॥ तदनुसर्गान्तरं विश्वं विभजते पुनरुत्पद्यते ॥ अथ विश्वस्य संहतत्वे एव त्रेधा स्थितिः संहारकर्तृत्वेन स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहारात्मने तु संनमः ॥ १६ ॥ ॥ ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूपमिव्याशं कोपाधिकमित्या

नमो विश्वसृजे एवं विश्वं तदनुविभजते ॥ अथ विश्वस्य संहर्तु
स्त्रेधा स्थितात्मने ॥ १६ ॥ रसांतराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रु
ते ॥ देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥ श्री ॥

ह ॥ ॥ रसांतराणीति ॥ ॥ एकरसं मधुरैकरसं दिवि नवं दिव्यं पयो वषट्कं देशे देशे अ
न्यान् रसांतराणि लवणादीनि यथाऽश्रुते प्राप्नोति ॥ एवमविक्रियो निर्विकार
एकरूप इत्यर्थः ॥ त्वं गुणेषु अवस्थाः स्रब्दादिरूपाः अश्रुषे ॥ १७ ॥

सर्ग १०

सु

राम

५

अमेय इति ॥ ॥ हे देव त्वं अमेयः लोकैरियत्र पानपरिच्छेद्यः ॥ मितलोकः परिच्छिन्नलोकः ॥
अनर्थानि स्पृहः ॥ आवहतीत्यावहः ॥ पचाद्यच् ॥ ॥ प्रार्थनानामावहः ॥ कामदः अजितः अ
मेयैर्न जितः जिह्नुर्जयशीलः ॥ अत्यंतमवक्तुः सूक्ष्मरूपः व्यक्तस्य स्वरूपस्य कारणं १८

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थप्रार्थनावहः ॥ अजितो जिह्मुरत्यंतमवक्तो व्यक्तकारणं ॥
१८ ॥ एकः कारणतस्तोतामवस्थां प्रतिपद्यते ॥ नानात्वे रागसंयोगात् स्फटिकस्यैव तस्मिन्
त ॥ १९ ॥

एक इति ॥ ॥ एकः एकरूपः त्वं कारणतः उपाधितः ॥ तांतामवस्थां प्रतिप
द्यसे तस्मात्ते नानात्वे ॥ रज्यते ऽनेनेति रागः ॥ रागप्रव्यंजपाकुसुमादितस्य संयो
गात् स्फटिकस्यैव प्रक्षिप्तमेतत् ॥ गताप्यच ॥ १८ ॥ ॥

रघुवं. ८०
६

रुदयेति॥ ॥ हे देवत्वं हृदयस्त्वं सर्वतया मितस्यो या नित्यं संनिहितं तथापि अनासन्नं अगम्यरू
पत्वादिप्रकृतं च विदुः॥ संनिरुहस्यापि विप्रकृतत्वं मिति विरोधः॥ अकामं नित्यं पृथक्त्वात्
निःकामं॥ तथापि तपस्विने लोकयात्रार्थं तापसं विदुः॥ अडकं गीतासु॥ नानावाप्तमवा
प्तं यं वर्तत एव कर्मणीति॥ किंच यद्यपि अतिष्ठोस्तप एवेति विरोधः दयालुं परदुःखप्रद
रुदयस्त्वं मनासन्नमकामत्वात् तपस्विने॥ दयालुमदयास्पृष्टं पुराणमजरं विदुः॥ २०॥

रणेषु तथापि अथ स्पृष्टं नित्यानंदरूपत्वाददुःखं विदुः॥ अघंडुरितदुःखयोरिति
विश्वः॥ दयालुरदुःखो वेति विरोधः॥ ईर्ष्यायां त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः॥ पर
मोग्यो पजीवी च पडेते नित्यदुःखिता इति महाभारते॥ पुराणमनादि अजरं निर्विकार
त्वादक्षरं विदुः॥ चिरंतनं न जीयतीति विरोधात् लंकारः॥ उक्तं च॥ अनासत्त्वे विरोध
स्य विरोधात् लंकारमिति॥ विरोधेन च लौकिकमहिमत्वं व्यज्यते॥ २०॥ ॥

सर्ग. १०

सु.

राम.
६

सर्वज्ञ इति॥ ॥ त्वं सर्वस्य ज्ञः सर्वज्ञः इत्युपधत्ता प्रीतिरः क इति क प्रत्ययः॥ अविज्ञातः न
केनापि ज्ञात इत्यर्थः॥ त्वं सर्वस्य योनिः कारणं त्वं तु आत्मन एव भवतीति आत्मज्ञः॥ न ते
किंचित् कारणमस्तीत्यर्थः॥ त्वं सर्वस्य प्रभुः नियामकः॥ त्वमनीशः त्वमेकः सर्वरूपभाक्
त्वमेक एव सर्वोत्तमनावर्तम इत्यर्थः॥ २१॥ ॥ सप्तेति॥ ॥ हे देवत्वं सप्तभिः सामभिः रथात्

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मज्ञः॥ सर्वप्रभुरनीशस्त्वमे
कस्त्वं सर्वरूपभाक्॥ २१॥ सप्तासामोपगीतं त्वां सप्ताण्यवजलेश
यं॥ सप्ताचिमुखमाचरन्तुः सप्तलोकैकसंश्रये॥ २२॥ ॥

रादिभिर्मूर्खैरूपगीतं तद्विधेत्पादिना उन्नतपरसमासः॥ सप्तानामर्षवानां जले सप्ता
ण्यवजले॥ पूर्ववत्समासः॥ तत्रैते यस्ते सप्ताण्यवजलेशयं॥ शयवासवासिष्कालादित्य
लुकसप्ताचिरसिमुखं यस्पतं॥ अग्निमुरावे देवा इति श्रुतेः॥ सप्तानां लोकानां नृदुवः
स्वरादीनां एकसंश्रयं पूर्ववत्समासः एवैतत्तमाचरन्तुः॥ २२॥ ॥

रघुवंशः

७

चतुरिति॥॥चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः॥त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्ष
कैः रित्यमरः॥तत्फलकंचतत्ताने॥चत्वारिषु गानि कृतत्रैतादीनियस्याः सा चतुर्थगुणा॥ का
ळावस्था काळपरिणामः चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यंते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयश्चातुर्व
र्ण्यप्रचुरइत्यर्थः॥तत्प्रकृतवचनेमयत्॥तद्विधितार्थत्वादिना तद्विधितार्थविषये तत्पुरुषस

चातुर्वर्गफलं ज्ञानं काळावस्था चतुर्थगुणाः॥चतुर्वर्णमयो लोकस्व
तः सर्वंचतुर्मुखात्॥२३॥अस्यासनिगृहीतेन मनसा रुदयाश्रयं॥
ज्योतिर्मयं विचिन्वंति योगिनस्त्वां विमुक्तये॥२४॥ ॥ ॥

मासः॥सलोकइत्येवं रूपं स चतुर्मुखात् चतुर्मुखरूपिणः वक्त्रः जातमिति शेषः॥इदं सर्वं
ममृजयदिदेकिंचेति श्रुतेः॥२३॥॥अस्यासेति॥अस्यासेन निगृहीते विषया तरेभ्यो निर्वर्ति
ते तेन मनसा योगिनो रुदयाश्रयं रूपं यस्त्वं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वंति अन्वि
श्यंति ध्यायंतीत्यर्थः॥२४॥॥

सर्ग १०

सर्ग

रामः
७

अजस्येति॥॥न जायत इत्यजः अन्येषां पिह रूपत इति उग्रत्ययः॥तस्मिन् जन्मभूतस्य अपि जन्मगृह्य
तः॥मस्यादिरूपेण जायमानस्य निरीहस्य निःस्पृहस्य॥पिह तद्विषयः शत्रून् हतवत इत्यर्थः॥
जागरूकस्य सर्वसाक्षितयानित्यप्रबुधस्यापि स्वपतः॥योगनिद्रामनुभवतः॥इत्यं विरुध
चेष्टस्यापि तव याथात्म्यं को वेद वेत्ति॥२५॥शब्देति॥॥रूपादिरूपेण शब्दादीन् विषयान्

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषयः॥स्वपतो जागरूकस्य
याथात्म्यं वेदकस्तव॥२५॥शब्दादीन् विषया भोक्तुं चरितुं दुश्चरं
तपः॥पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौ दासीत्येन वर्तितुं॥२६॥॥

भोक्तुं नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपः चरितुं तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुं औदासी
त्येन तत्तत्त्वेन वर्तितुं पर्याप्तः समर्थोऽसि॥भोगतपसोः पातुमौ दासीत्ययोश्च परस्पर
विरुधयोराचरणत्वादयः कः समर्थ इत्यर्थः॥२६॥॥

बहुधेति॥॥आगमेस्वीयासांख्यादिनिर्द्देशनैर्निन्ताऽपिसिद्धिहेतवःपुरुषार्थसाधकाःपंध्यानः
उपायाःजान्हाव्याइमेजान्हावीयाःगाणाः॥वृक्षाच्छइतिष्ठप्रत्ययः॥ओषाःप्रवाहाइवतेष्वा
गमैरागादिनिर्द्देशनाः॥सिद्धिहेतवश्चअर्णवइवत्वप्येवनिपतंतिप्रविशंति॥येनकेनापिरू
पेणत्वमेवप्राप्यतेइत्यर्थः॥यथाऊराचायाः॥किंबहुनाकारवोपिविष्वकमेत्युपासतइ
बहुधाप्यागमैर्निन्ताःपंध्यानःसिद्धिहेतवः॥त्वप्येवनिपतंतोषाजान्हावीयाइवार्णवः॥२७॥
त्वदोवेशितचित्तानोत्वत्समर्पितकर्मणो॥गतिस्तेवीतरागाणामनृत्यःसनिवृत्तये॥२८॥

ति॥२७॥त्वप्येति॥॥त्वप्यावशितेनिहितंचित्तंयेषांतेषां॥तुभ्यंसमर्पितानिकर्माणिपेक्षांतेषांमत्प्र
नाशवमङ्गकोमद्याजीमानमस्कुरु॥मामेवाश्रयसिकौंतेयप्रतिजानेप्रियोसिमेइतिजगव
इचनात्॥वीतरागाणोविरक्तानोअनृत्यःसनिवृत्तयेमोक्षायेत्यर्थः॥त्वमेवगतिःसाधने
तमेवविद्वानमृतइहजवतिनात्यःपंध्याविद्यतेअयनायेतिश्रुतेरित्यर्थः॥२८॥॥

प्रत्यक्षइति॥॥प्रत्यक्षःप्रत्यक्षप्रमाणगम्यःतवमह्यादिःपृथिव्यादिर्महदैश्वर्यं॥अपरीते
द्यःअनवधार्यः॥आप्तवाग्बेदःयतोवाइमानिहृतानिजायंतइत्यादिश्रुतिः॥अनुमानांक्षि
त्वादिकसकलकंकार्यत्वात्॥घटवदित्यादिकंसाध्यंगम्यंत्वांप्रतिकाकथा॥प्रत्यक्षमपित्व
त्वेन॥जगदपरिच्छेद्यंतत्कारणंअप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्यइतिकिसुवक्तव्यंइत्यर्थः॥२९॥

केत्यक्षोप्यपरिच्छेद्योमह्यादिर्महिमातवा॥आप्तवागनुमानासांसाध्यंत्वांप्रतिका
कथा॥२९॥केवलंस्मरणेनापिपुनोसिपुरुषंयततः॥अनेनहृत्तयःशेषानिवेदितफ

कास्त्वयि॥३०॥

केवलमिति॥॥स्मरणेनचित्तनेनकेवलंरुसं॥केनैकैकश्चेतिविश्वः॥
पुरुषंस्मृत्तारिपुनासियतोयदित्यर्थः॥अनेनस्मृतिकार्येणएवत्वयिविषयेयाःशि
ष्टाश्चवशिष्टावतयोदर्शनस्पर्शनादयोव्यापारास्ताःनिवेदितफलाविज्ञापितकार्याः
तवस्मरणस्येदंफलं॥३०॥॥

रघुवंश उदधेरिति ॥ ॥ उदधेरत्नानीव विवस्वतः तेजोसि वरुणाणि च स्य न स गोचराणि ते चरितानि ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ अनवाप्तमिति ॥ ॥ अनवाप्तमप्राप्तं
 अवाप्तं प्राप्यंते किंचन किंचिदपि न विद्यते नित्यं परिपूर्णत्वादिति नावः ॥ ॥ तर्हि किं निवे
 धने जन्म कर्मणीतत्राह लोकेति ॥ ॥ एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्म कर्मणो हेतुः परमका
 उदधेरिव रत्नानि तेजोसीव विवस्वतः ॥ स्मृतिमो व्यतिरिच्यंते हरेण चरितानि ते ॥ ३१ ॥ ॥ अ
 नवाप्तमप्राप्तं न ते किंचन विद्यते ॥ लोकानुग्रह एव हेतुस्ते जन्म कर्मणोः ॥ ३२ ॥ म
 हिमाने यदुकीर्त्यते वसेद्भीयते वचः ॥ श्रमेण तदशक्त्या वानुगुणानामीयतया ॥ ३३ ॥
 रुणिकस्य ते परार्थे वप्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥ ॥ महिमानमि ॥ ॥ तव महिमानमुत्कीर्य वचः संक्री
 यते इति यत्तद्वचः संहरणं श्रमेण वाग्यापारश्रान्त्या अशक्त्या वा कार्त्स्न्येन वक्तुं शक्य
 त्वाद्गुणानामीयतया एतावत्वेन न ते वा मानं त्यादिति नावः ॥ ३३ ॥

सर्ग-१०

सु

राम
९

इति ॥ ॥ इति ते सुराः तमधोक्षजं च धो नृते मक्षजं इन्द्रियज्ञानं यस्मिन् तमक्षी धोक्षजे विष्णु
 प्रसादयामासुः प्रसन्नं वक्तुः हियस्मात्परमेश्विनः सर्वोत्तमस्य सा देवैः कृता व्यारुतिः नृ
 तार्थव्यारुतिः नृतस्य सत्यस्यार्थे स्फोटिः ॥ युक्तेस्मादावृते नृतमित्यमरः ॥ न स्मृतिः न प्र
 संसमात्रं महान्तो हियथा कथंचन सुलभा इति नावः ॥ ३४ ॥ ॥ तस्मा इति ॥ ॥ सुराः देवाः

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजं ॥ नृतार्थव्यारुतिः सा हि
 स्मृतिः परमेश्विनः ॥ ३४ ॥ ॥ तस्मै कुशलसंप्रणं जेत प्रीति ये सुराः ॥
 जयमप्रव्योदलादाश्चरव्युनैरुतोदवः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

कुशलस्य संप्रसन्नं न व्यंजिता प्रीतिर्यस्य तस्मै ॥ जक्षितप्रसादायेत्यर्थः ॥ अत्यथा
 न रविज्जग्निमुखराणां मिव विफला स्यात् इति नावः ॥ तस्मै विष्णवे अप्रलये प्रलयाना
 वेप्युदलाङ्गमयादानैरुतो राक्षसः स एवोदधिः तस्मात्तु यमाचरव्युः कथितवतः ॥ ३५ ॥

रघुवं-रा-से
१०

अपेति॥॥अथवेद्यायामधि कूलेसमासत्रानांमनिरुशानांशैलानांरंभेषुगदरेषुअनुना
दिनाप्रतिध्वनिमतास्वरेणपरिहृताण्यवध्वनिःतिरस्कृतसमुद्रघोषोभगवानुवाच॥३६॥
पुराणस्येति॥॥पुराणस्यचिरंननस्यकवेःतस्यनगवतोवर्णस्त्वानेषुउरःकंवादिषुसमीरिता
सम्पुञ्जारिताः॥अतएवकृतःसंघादितःसंस्कारःसाधुत्वंस्यष्टताल्वादिप्रयत्नोयस्याःसा
अथवेद्यासमासन्नशैलरंध्रातुवादिना॥स्वरेणोवाचनगवान्परिहृताण्यवध्वनिः॥३६॥
पुराणस्यकवेस्तस्यवर्णस्त्वानसमीरिता॥बभूवपदसंस्काराचरितार्थेवभारती॥३७॥
बभूवसन्नज्योत्स्नासावित्रीर्वदनाहुता॥निर्यातशेषाचरणातर्गंगेवोद्धप्रवर्तिनी॥३८॥
भारतीवाणीचरितार्थाहृतायाबभूवैवाएवकारस्तुअसंभावनाविपरीतभावनामुदासायः
३७॥बभूविति॥॥वित्रीर्विस्तोर्वदनाहुतानिःसतासदशानज्योत्स्नादंतकांतिसहिता॥इव
विशेषणंभवत्सातिशयार्थः॥अतएवभारतीचरणादंगेनिर्याताचसांगेवेतिसमाना
धिकरण्यनिर्वाहात्निर्यातायाःशेषेतिविग्रहेषुवजावोद्धप्रवर्तिनीकुर्ध्वप्र
वाहिनीगंगेवबभूवित्युल्लेखा॥३८॥॥

सर्ग-१०

सु-६

राम-
१०

यदाह नगवान्तदाह॥॥जानइति॥॥हेदेवाःवोयुष्माकंअनुभावपराक्रमोमहिमपुरु
षाकारौरक्षसाकांतदुष्टांगिनांशरीरिणाप्रथममध्यमौउजौगुणौसत्वरजसीतम
सेवतामोणेनेवाक्रांतौजानेचाकार्यःकर्म॥३९॥॥विदितमिति॥॥किंचअकामेना

जानेवोरक्षसाकांतादनुभावपराक्रमो॥अंगिनांतमसेवो
जौगुणौप्रथममध्यमौ॥३९॥विदितंतप्यमानंचतेनमेनुवन
त्रयं॥अकामोपततेनेवसाधोऽरुदयमेनसा॥४०॥॥

निष्ठयोपतेनाप्रमादागतेनएनसापापेनसाधोःसकृत्स्यरुदयमिव॥तेनरक्षसा
तप्यमानंसंतप्यमानं॥तपोर्वादितात्कर्मणिज्ञानच॥नुवनत्रयंचमेविदितंमया
तायतेत्यर्थः॥मतिबुधत्वादितावत्तमानोक्तः॥कस्यचेवत्तमानइतिषष्टी॥४०॥

रघुवंश. सं.

१९

कार्येष्विति ॥ किंच ॥ एककार्यत्वादावयोरेकार्थार्थे तोः कार्येषु कर्तव्येषु विषये वज्रिणा
इदं प्रत्यक्षं ॥ इदं कुर्वति प्रार्थना यो न स्मि ॥ तथा हि वातः स्वयमेवा अग्नेः सारथ्यं साहा
य्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ ननु वक्रि प्रार्थनयेत्येवकारार्थः ॥ प्रेक्षावतो हि स्वार्थे स्वतएव
प्रवृत्तिर्न परप्रार्थना ॥ या स्वायश्चायेमेव इदं प्रत्यक्षं ॥ ४१ ॥ ॥ स्वेति ॥ ॥ पुरा किल त्रिपुरा
कार्येषु चैककार्यत्वादस्य योऽस्मिन् वज्रिणा ॥ स्वयमेव हि वातो अग्नेः सारथ्यं
प्रतिपद्यते ॥ ४१ ॥ स्वासिधारपरिरुतः कामं च क्रम्यते न मे ॥ स्वापितो दश
मो मृधालिमांश इव रक्षसा ॥ ४२ ॥ किल त्रिपुरारि प्राणनाय स्वशिरोसिद्धिं दत्ता
दशकंधरेण यत्तदशमं मशिरो वशेषितं तन्मन्त्रकार्यमित्याह ॥ स्वासिधारया खड्गध
रया परिरुतः अछिन्न इत्यर्थः ॥ दशमो मृधालिमांश्चक्रस्य कामं पर्याप्तिः लब्धाः प्राप्ता
नाग इव ते न रक्षसा स्वापितः तत्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ वृ ॥

सर्ग. १०

सु

राम.

१९

तर्हि किं प्रापुषेक्षितो अत आह ॥ स एव इति ॥ किंतु स्रष्टुर्ब्रह्मणो वराति सर्गादिरदाना
धेतोर्मया तस्मिन् दुरात्मनः रिपोः रावर्णस्यात्मारूढे अत्यारोहणे अतिवृद्धिरित्यर्थः ॥ न
पुंसकेनावेकः ॥ नोगिनः सर्पस्य अत्यारूढमत्यारोहणे चंदनेनेव सोढे सत्यमिति
पावे सरा वार्थः ॥ चंदनद्रुमस्यापि स्रष्टारव नियंतेति दृष्टव्यं ॥ ४३ ॥ ॥ संप्रति वर
स्रष्टुर्वराति सर्गाच्च मया तस्मिन् दुरात्मनः ॥ अत्यारूढं रिपोः सत्यं चंदने
नेव नोगिनः ॥ ४३ ॥ धातारं तपसा प्रीतं यया चे सहिराक्षसः ॥ देवात्स
र्गादवध्यत्वं मत्स्यैवास्त्वा पराङ्मुखः ॥ ४४ ॥ ॥ वृ ॥ ॥
स्वरूपमाह ॥ ॥ धातारमिति ॥ सराक्षसः तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्मा
णं मत्स्येषु विषये आस्त्वा पराङ्मुखः आदरविमुखः स न मत्स्यनिनादत्येत्यर्थः
देवात्सर्गादिशिविया देवस्रष्टारवध्यत्वं यया चेहि ॥ ४४ ॥ ॥

धा

रघु० टी० सं०

१२

तर्हि कागतिरित्याशंभ्यमदुष्यवतारेण हनिष्यामीत्याह॥ सोहमिति॥॥ सोहं दशरथस्यापु
त्युमानदाशरथिः॥ अत इति जिति इन्द्रप्रसयः रामो नृत्वातीक्ष्णोः शरैः स्मृते रावण
स्य शिरसि वकमलानि तेषामुच्चयं राशिं रणरुमेव लिक्षमं पूजाहं करिष्यामि पुण्यप्रथ
सोहं दशरथि नृत्वारणरुमेव लिक्षमं॥ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्त
छुरः कमलोच्चयं॥ ४५॥ अचिराद्यज्वनिर्गंग कल्पितं विधिव
त्युन॥ माया विनिर्नाली दमादास्य ध्येति शाचरे॥ ४६॥
नापुष्पनिष्पाद्या हि पूजेति गावः॥ ४५॥॥ आचिरादिति॥॥ यज्वनिर्गंगिके विधिवत्
कल्पितं उपरुते नागं हविर्गंगमाया विनिःमाया वद्विः॥ आस्मायामेधास्रजो विनिरीति
विनिप्रत्ययः॥ निशाचरैरक्षोजिरनाली दं नृत्वा कृतं यथा तथाऽचिरात् पुनरादास्य ध्ये
प्रहीष्यथ॥ ४६॥॥

सर्ग १० १०

सु

राम

१२

वैमानिका इति॥॥ मरुतो देवानां पृथिव्योन्निवैमानिका विमानैश्चरंतः चरतीति वदुः
स्यः मेघावरणतत्पराः रावणजयेन मेघातथा धिनितसरा॥ पुण्यरुतितः पुण्यकालोके
नय हृद्यारावणविमानदर्शने तयः सक्षोभस्तस्रजंतु॥ ४७॥ मोक्षध्वमिति॥॥ हे देवाः
य्यं शापेन नलकूवरणापेन यंत्रिताः प्रतिबधः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये
वैमानिकाः पुण्यरुतस्त्यजंतु मरुतो पृथिव्या॥ पुण्यकाञ्चोक संक्षोभं मेघावरणत
त्यरा॥ ४७॥ मोक्षध्वे सुरवंदीनां वेणी बंधानरूपितान्॥ शापयंत्रितपौलस्त्य
बलात्कारकचग्रहेः॥ ४८॥॥ कचग्रहाः केशाकर्षास्त्रैररूपिताननुपहतानस्वर्ग
वंदीरुतस्वर्गागतां वेणी बंधानमोक्षध्वं मोक्षयिष्यथा॥ पुरा किं नलकूवरेणात्म
नमनिमरंत्याः रनायाः बलात्कारेण सजोगात् कुथेन दुरात्मा रावणः शत्रुः स्त्रीणां व
लादाहणे मूर्ध्नि शतधा नविष्यतीति नारती कथा नुसंधेया॥ ४८॥

रघु. टी. सं.
१३ सु

वैमानिका इति ॥ ॥ मरुतो देवानां पथि योऽस्मि वैमानिकाः विमानैश्चरन्तः ॥ चरन्ति विमानाः ॥
रुक्मा विष्णुः स्यादमेघः नीले मेघेऽश्वविष्णुः स्यात् संप्रवण इति विग्रः ॥ विश्रवः शोचनस्य
पत्यमित्यणि रूतै विश्रवसो विश्रवण रवणविति विश्रवसो विश्रवण रवणविति विश्रवः शब्द
स्मरन्ति विषये रावणादेशे रावण इति रूपे सिध्यं ॥ स एव अवग्रहो वर्षप्रतिबंधस्तेन कृतः ॥

रावणावग्रहकृतमिति वागमृतेन सः ॥ अनिदृष्य मरुत्सं रुक्ममेघस्तिरोदधे ॥ ४९ ॥
पुरुहूतप्रवृत्तः यः सुरकार्योद्यते सुराः ॥ अंशेऽनुययुर्विष्णुपुष्पे वयुमिव मधुमाः ॥ ५० ॥
ज्ञानेश्वरमाणं मरुतो देवा एव सस्यं इत्येवं रूपेण वागमृतेन वाकुसलिलेन ॥ अमृतं यत्तदंशे
षे स्यात् ॥ एषे सलिले मृतमिति विश्वः ॥ आनिदृष्या निषिंक्षतिरोदधेऽन्तर्दधे ॥ ४९ ॥
पुरुहूतेति ॥ ॥ पुरुहूतप्रवृत्तय इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावणवधस्ये उद्यते विष्णु अंशे मान्ना
दिनिर्दुमाः ॥ पुष्पेः स्वांशे वयुमिवानुययुः ॥ सुग्रीवादि रूपेण वा नरयोनिपुजाता इत्युक्तिः प्रा
यः ॥ ५० ॥

सगणि

राम

१३

अथेति ॥ ॥ अथ तस्य विशोपत्युर्दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकाम्येष्टेरेते अ
वसानेऽप्येः पावकात् पुरुषः पुमान् रुतिजा विस्मयेन सह प्रवृत्तः प्राडुरभवत् ॥ तदा विर्जा
वाततेषां अपि विस्मयो नृत् इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तमेव पुरुषविशिनष्टिहेमपात्रेति ॥ आयस्यपु

अथ तस्य विशोपत्युर्दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः ॥ पुरुषः प्रवृत्तः स्यात्
विस्मयेन सह विजा ॥ ५१ ॥ हेमपात्राकृतं दोषं निर्माददानः प
यश्चरुं ॥ अनुप्रवेशादयस्य पुंसो नापि डर्वहं ॥ ५२ ॥ ॥

मोविष्णोऽनुप्रवेशादधिष्ठाता धेतोऽस्तेनापि दिव्यरूपेणापि डर्वहं चतुर्दशानुवनोदर
सनगवतो हररतिगाराय स्त्वा दोदुमराक्यं हेमपात्रगतं पयसि पक्वं च रूपयश्चरुं या
यमान् दोषा निर्मादधाता वहनः ॥ अनेव स्वावीनिरुष्मपद्युओदनचरुरिति पात्रिकाः ॥
॥ ५२ ॥ ॥

रघु-टी-सं.
२४

प्रजापत्येति॥॥नपोदशरथः प्राजापत्येन प्रजापति संबंधिना पुरुषेणोपनीतं न तु वसि
ष्टेन॥ प्राजापत्यं नंतरं विधिमाप्तिहास्यागतेन पेतिरामायणे तदन्ते पायसालं उदन्वता
उदधिना आविष्कृतं प्रकाशितं पयसा सारं अमृतं दृषा वासवं इव॥ वासवो हवहा हवेषे त्वम
रः॥ प्रत्यग्रहीतस्वी चकार॥ ५३॥॥ अनेनेति॥ तस्य राजा दशरथस्य गुणा अत्यैर्दृष्टाः
प्राजापत्योपनीतं तदन्तं प्रत्यग्रहीतः॥ हवेषे वयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता॥ ५३॥
अनेन कथिताराजो गुणास्तस्यात्युर्लभाः॥ प्रवृत्तिं चक्रमेतस्मिन् नैवै लोका प्रभवो
असाधारणा अनेन कथिताः व्याख्याताः पद्यमात्रं यो लोकास्ते लोकाः पियत्॥ ५४॥
चातुर्वर्ण्यादित्वात्सार्धेऽपि जप्रत्ययः॥ तस्य प्रभवः कारणं विस्तुरपितस्मिन् प्रतिप्रसू
तिमृत्युविंचक्रमेकामितवान् विनुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिगुणस
मुहायस्येत्यर्थः॥ ५४॥

सर्ग-१०

राम
२४

मइति॥॥ सत्पः चरुसंज्ञासंज्ञाता अस्पचरु संज्ञितं वैश्वं तेजः पत्योः कौशल्या कैकेयोः द्यौ
श्च पृथिवी च द्यावा पृथिव्यौ॥ दिवश्च पृथिव्यामिति दिवशब्दस्य द्यावादेशः॥ प्रत्यग्रतु तनं
तपे वा व्यातपमिव विनेजे विनज्य ददावित्यर्थः॥ ५५॥॥ पत्नी त्रये सति द्वयोरेव विनाशकारणा
माह॥॥ अर्चितेति॥॥ तस्य राजा कौशलस्य राजा अपत्ये स्त्री कौशल्या॥ हवेषे कौशलानां दात्र
सते जो वैश्वं पत्योर्विनेजे चरुसंज्ञितं॥ द्यावा पृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षतिरिवातपं॥ ५५॥
अर्चिता तस्य कौशल्या प्रिया कैकेयवंशजा॥ अतः संज्ञावितांताभ्यां सुमित्रा मैछदीश्वरः॥ ५६॥
ज्यः प्रत्ययः यजश्चाविति चाप॥ अर्चिता ज्येष्ठामात्या॥ कैकेयवंशजा कैकेयी प्रिया इ
ष्टा॥ अतो हेतोरीश्वरो नृत्तद्विपः सुमित्रांताभ्यां कौशल्या कैकेयीभ्यां संज्ञावितांताभ्यां दा
नेन मनिता मैछति स्म एव च सामान्यतिसृणां च नागप्रापणमिति रात्रि उचितज्ञान
कौशलं चलस्यते॥ ५६॥॥

रघुवं. २०. मं

१५

तइति॥॥बहुतस्यसर्वतस्यउचित्रतस्येत्यर्थः॥पत्युर्महीक्षितक्षितीश्वरस्यविशेषणत्रयेण
राज्ञोनुसरणीयतामाह॥चित्रत्वेअभिप्रायतेतेउनेपत्योकोशल्याकेकेप्योचरोयेअर्धे
समजागौतयोअर्धोचनोनागोचेत्यर्धनागोएकदेशोताम्यामर्धर्धनागाभ्या॥पुंस्यर्धे
र्धेधंसमेशकेइत्यमरः॥तासुमित्रामयोजयतायुक्तेचकतुः॥अयंचविनागोतरामाय

सर्ग. १०

सु.
६

तेबहुतस्यचित्रत्वेपत्योपत्युर्महीक्षता॥॥

चरोरर्धर्धनागाभ्यातामयोजयतामुजे॥५१॥

णेसंवादितत्रचरोरर्धर्धकोशल्यायैअवशिष्टार्धर्धकेकेप्येतिष्टंपुनःसुमित्रायाइत्येतिधा
नात्॥किंतुपुराणातरसंबादोदृष्टव्यः॥उक्तेचतारसिंहे॥तेपिउप्राशनेकाळेसुमि
त्रायैमहीपते॥पिंडाभ्यामत्यंतुसन्नतिगित्येप्रयच्छतइति॥एवमत्यत्रापिपुराणतरा
तसमाधातव्यं॥५१॥

राम.

१५

नचैवंसत्यपिईष्येतिइत्याह॥॥सापीति॥॥सासुमित्रापिउतयोरपिसमानःएकःपतिर्ययो
सूयोःसपत्योःनिसंसपत्यादिषुइतिडीशानकारश्च॥अमरीभगागनावारणासगजसम
दनिस्पंदलेखयोरिवगंडद्वयेगतयोरितिभावः॥प्रणयवतीप्रेमवत्यासीत्॥सपत्योरित्यत्र
समासातगतस्यपत्युरूपमानवारणस्येति॥५२॥॥तानिरिति॥॥तानिकौशल्यादिभिः

सापिप्रणयवत्यासीत्सपत्योरुत्तयोरपि॥अमरीवारणस्येवमदनिःस्पंदलेखयोः
तानिर्गर्जःप्रजान्त्येदध्रेदेवांशसंभवः॥सौरीभिरिवनाडीभिरमृताक्षाभिरश्मयः॥५३॥

प्रजानांनृत्येअनुदयायदेवस्यविस्तारंशःसंभवःकारणयस्यसगर्भः॥सूर्यस्यमाःसौर्यता
निमौरितिःसूर्यस्यतिथ्येत्यादिउपधापकारलोपः॥अमृताइत्याख्यायासांतानिर्जलवहन
साम्प्रानाडीभिरिवनाडीनिर्दृष्टविसर्जुनानिःदिष्टितिनिः॥अप्राविकारोअम्रयोजकम
योगर्जद्वधो॥पुनःजातावेकचक्रांगजदिःदधिर॥अत्रयादवः॥तासांशतानिचत्वारि
रमीनांरष्ट्रिवाहास्यर्जने॥शतवयहिमोत्सर्गतावपर्मस्यसर्जनेआनंदनाश्वमेभ्याश्चनृत

नाहतनाइतिज्ञातेरष्ट्रिवाहाःस्नासवर्धिमृतोस्त्रि
यइति॥५४॥

रघुवंशः १६ संममिति ॥ ॥ स ॥ गपतश्चापन्ता ॥ गृहीताः सत्वाः प्राणिनो यानिस्ताः ॥ आपन्न सर्ग १०
सत्वागः नैर्ण्यः ॥ आपन्नसत्वाः स्यादुर्विण्येतर्वत्तत्त्वगर्भिणीत्यमरः ॥ अतएव पांडुर
त्वियः ॥ पांडुवर्णीस्त्रागजपत्न्यः अंतर्गताः पुष्पाः फलारंजाः फलप्रादुर्नविद्यासाताः

सममापन्नसत्वारैर्जुरापांडुरत्वियः ॥ अंतर्गतिफलारं
जाः सस्यानामिव संपदः ॥ ६० ॥ हेमपत्रप्रतात्रालंगगनेच
वितन्वता ॥ उत्थंते स्म सुपर्षेन वेगा कृष्टपयो मुचा ६१ ॥

सस्यानां संपदश्चरे जुर्बुनुः ॥ ६० ॥ हेमेति ॥ किंचेति चार्थः हेरस्तः सुवर्णस्य पक्षा
णां प्रनाजालं कांतिपुंजं वितन्वता विस्तारयता वेगेनाकृष्टाः पयो मुचो मघायेन तेन सु
पर्षेन गरुत्मता गगने ता ऊत्थंते स्म ऊढा ॥ ६१ ॥

राम
१६

संप्रतितासां स्वप्रदं इति न्याहुः ॥ ॥ गुप्तमिति ॥ ॥ सर्वाः संप्रेषु जलजः शंखो असिः खड्गः
गदा शार्ङ्गं धनुश्चक्रं च तैर्लांछितं ॥ मूर्त्तयो येषां तैर्वामिनः रुस्त्रैः पुरुषैः गुप्तरक्षितमात्मानं
स्वस्वरूपं ददृशुः ॥ ६२ ॥ विन्नत्येति ॥ किंच स्तनयोरंतरं मध्ये विलंबितं लेवमानं न्य
स्यत इति न्यासः कोस्तुनरावत्या सत्या को तु कालस्त कोस्तुनमित्यर्थः ॥ विन्नत्यापयमे
गुप्तं ददृशुः रात्मानं सर्वाः संप्रेषु वामनैः ॥ जलजा सिगदा शार्ङ्गं चक्रं लांछितमूर्त्ति
भिः ॥ ६२ ॥ विन्नत्या कोस्तुन न्यासं स्तनोत्तरं विलंबितं ॥ पर्युपास्यंत लक्ष्म्या च पर्य
व्यजनं हस्तया ॥ ६३ ॥ कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च संप्रति ॥ ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म
गुणैरुपतस्त्रिरे ॥ ६४ ॥ वयं जनैर्हस्तैः यस्यास्तया लक्ष्म्या पर्युपास्यंत उपासिताः ॥
६३ ॥ कृतेति ॥ किंच दिवितवायां दिव्यायां त्रिस्रोतसि आकाशगंगायां कृताभिषेकैः कृ
तावगाहैः परं ब्रह्म वेदरहस्यं गुणैः परैः संप्रति ब्रह्मर्षिभिः कउपयप्रवृत्तिभिः
अविमुग्धैरित्यर्थः ॥ उपतस्त्रिरे उपासोचक्रिरे ॥ ६४ ॥

रघुवंश-
१९

ताम्य इति ॥ ॥ पार्थिवः दशरथः ताम्यः पत्नी ताम्यः आख्यातोपयोग इत्यपादानात्वात् च मी ॥ त
याविधान उक्त प्रकारानुश्रुत्या प्रीतः आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतु
नापराधं सर्वं कृष्टुं मेति ॥ ६५ ॥ ॥ विनक्तं ॥ ॥ एक एव रूपो विभुर्विष्णुः सांसारजपत्नीनां
कृक्षिपुर्गर्भेषु प्रसन्नानां मया निर्मळानां जज्ञानो कृक्षिपुर्प्रतिमा चंद्रः प्रतिबिंब चंद्र इव
ताम्यस्तथाविधस्तस्वप्नानुश्रुत्या प्रीतोपि पार्थिवः ॥ मेने परार्थमात्मानं गुरुत्वेन जग
द्गुरोः ॥ ६५ ॥ विनक्तात्मा विभुः सांसारमेकः कृक्षिपुर्नेकधा ॥ उवास प्रतिमा चंद्रः प्रस
न्नो नामयामिव ॥ ६६ ॥ अथाप्रमहिषीराजः प्रसूतिसमये सती ॥ पुत्रं तमोपहंते नेन कं
अनेकधा विनक्तात्मा सनुवास ॥ ६६ ॥ ॥ अथेति ॥ ॥ अथराजो दश
रथस्य सती पतिव्रता अत्रैवा सौमहिषीत्युप्रमहिषी वा अत्राचा सौमहिषीचा यमहिषी
केशव्या प्रसूतिसमये प्रसवकाले औपधिर्नक्तं रात्रिसमये तमोपहंतीति तमोपहं ॥
अपेक्षे शतमसोरिति प्रत्ययः ॥ ज्योतिरिव तया तमोपहंतमोनाशकरं संसारनिवर्तकं पु

सर्ग १०

स

नंसुतलेने ॥ ६७ ॥

१९

राम इति ॥ ॥ अत्रिरमंते चेत्यत्रिरामं मनोहरं अधिकरणार्थं घञप्रत्ययः ॥ तेन बुधुषा चो
दितो प्रेरितो गुरुः पिता दशरथस्तस्य पुत्रस्य जगता प्रथमं मंगलं राम इति नामधेयं च केश
त्रिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ॥ रघ्वेति ॥ ॥ रघुवंशस्य प्रदीपेन प्र
काशेना प्रतिमतेजसा तेन रामेण रक्षा गृहगताः दीपाः स्तिकाश्च हवर्तमाना दीपाः प्रत्या
राम इत्यत्र रामेण वपुषा तस्य नोदितः ॥ नामधेयं गुरुश्च केशजगत्प्रथममंगलं ॥ ६८ ॥
रघुवंशप्रदीपेन तेना प्रतिमतेजसा ॥ रक्षा गृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाश्चान्वन ॥ ६९ ॥
शय्यागतेन रामेण माताशातोदरी बभौ ॥ सैकतां नोजबलिना जाकृवीवशरत्कृशा
दिष्टाः प्रतिबद्धाश्चान्वन ॥ मृदादीपसमीपेन अत्यस्फुरंतीति नावः ॥ ६९ ॥ शय्ये ॥ ७० ॥
ति ॥ शातोदरीगर्भे विमोचनात्कृशादरीमाता शय्यागतेन रामेण सैकतेषु बलिने यो
नोजबलिः पयोपहारस्तेन शरदि कृशा जान्हवी गंगे वबभौ ॥ ७० ॥ ॥

रघुवंशी सं.

१८

कैकेया इति ॥ ॥ कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्रीकैकेया ॥ तस्यापत्यमित्यणि कृते कैकेयमित्रपुत्र
लयात्तायादेरियज इति यज्ञे ह स्पेयादेशात् ॥ तस्याः भरतो नाम शीलवान् तनयोजज्ञे जातः
यः तनयः प्रश्रयो वितयः श्रियमिव जनयित्री मातरमलं चक्रे ॥ ७१ ॥ ॥ सुतामिति ॥ ॥ सु
मित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमोऽयुष्मजातौ सुतो सम्यगागमितास्वप्नस्त्वाविद्या प्रबोधवि
कैकेया तनयोजज्ञे भरतो नाम शीलवान् ॥ जनयित्रीमलं चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियं ॥ ७१ ॥
सुतो लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमो ॥ सम्यगागमिता विद्या प्रबोधवितया विवा ॥
७२ ॥ निदोषमनवत्सर्वमा विष्कृतं गुणं जगत् ॥ अन्वगादिव हि स्वर्गो गंगतं पुरुषोत्तमं ॥ ७३ ॥
नयोत त्वज्जानेन्द्रियजयोऽवसुषुवे ॥ ७४ ॥ ॥ निदोषमिति ॥ सर्वजगत्तुल्यो को निदोषं
जिज्ञासिदोषरहितमा विष्कृतं गुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चानवत् अत्रोपेक्षते ॥ गंग
वंगतमवतीर्ष्य पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव ॥ स्वस्वर्गो हि गुणवान् निदोषश्चेत्या
गमस्वर्गतुल्यमनूदित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ॥

मग १०

सु

राम

१८

तस्येति ॥ ॥ चतुर्भुजैः रामादिरूपेण चतुरूपस्य सतस्य हरेरुदये सति पीलस्योऽन्वगाव
किताः तीता ईश्वराः नाथाः इन्द्रो दयो यासाताः दिशः चतस्रः विरजस्कैरपधुलिजिर्ननस्व
जिर्मिषेणोऽसिता इवेत्युत्प्रेक्षाश्च सेः कर्त्रिरिक्तः स्वनाथशरणलाजसंतुष्टानादिशामुच्छा
सवाता इव वातावनुरित्यर्थः ॥ चतुर्दिगीशरक्षणं मूर्तिचतुष्टयप्रयोजनं इति भावः ॥ ७५ ॥

तस्योदये चतुर्भुजैः पीलस्य च कितेश्वराः ॥ विरजस्कैर्ननस्वजिर्दिश उच्छसिता इ
व ॥ ७४ ॥ कृशानुरपधूमत्वात् सलत्वादिवाकरः ॥ रक्षो विप्रकृता वाक्तामपवि
धश्च वा विव ॥ ७५ ॥ दशाननकिराटे स्ये सतक्ष्णं राक्षसः श्रियः ॥ ॥ ॥

कृशानुरिति ॥ ॥ रक्षसारावणेन विप्रकृती पाडिता वित्यर्थः कृशानुरग्निः प्रजाकरः
सूर्यश्च यथा सख्यं अपधूमत्वात् सलत्वाच्चापविधश्च द्यौर्निरस्त्रः एवा विवाक्ता ॥
अनवतां ॥ ७५ ॥ ॥ दशाननेति ॥ ॥ तत्क्ष्णं तस्मिन् क्षणे रामोऽप्यत्रिवसरे राक्षस
श्रियोऽनक्रविंदवः ॥ दशाननकिराटे स्य ॥ ॥

रघुवंश
१९

मणीनां व्याजेन प्रियेण दृष्टिभ्यां पर्यस्ताः पतिताः ॥ रामो देवसति तद्व्यस्य रावणस्य किरि
मणिभ्रंशलक्ष्मणं दुर्निमित्तमत्र दित्यर्थः ॥ १५ ॥ पुत्रेति ॥ पुत्रिणो जलपुत्रस्य दशरथस्य
पुत्रजन्मनि प्रवेशानां प्रवेशयितव्यानां वादनीया इत्यर्थः ॥ तृतीयां वाद्यानां आरंभ उपक्रमं
प्रथमे दिवि देवदंडं नयश्चक्रुः ॥ साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

मणिव्याजेन पर्यस्ताः दृष्टिभ्यामश्रुविंदवः ॥ १६ ॥ पुत्रजन्म प्रवेवशानां तृतीयां
तस्य पुत्रिणः ॥ आरंभं प्रथमं चक्रुर्देवदंडं नयो दिवि ॥ १७ ॥ संतानकमया हृष्टिर्न
वने तस्य पेतुषां ॥ समंगलोपचाराणां सेवादिरचना जवत् ॥ १८ ॥

संतानकेति ॥ अस्य राजो जवने संतानकानां कल्पवृक्षमुमानां विकारः संता
नकमया हृष्टिश्च पेतुषां पपात ॥ कसुश्चेति कसुप्रत्ययः ॥ उगितश्चेति डीप् ॥ सा हृष्टिरेव
संतः पुत्रजन्मत्यावृपकाः यमंगलोपचारास्तेषामादिरचना प्रथमक्रिया जवत् ॥ १९ ॥

सर्ग १०

सु

राम
१९

कुमारा इति ॥ १॥ कृताः संस्काराः जातकमदियोषेषां ते ॥ धात्रीणां उपमातृणां स्तन्यान्निषयो
सिपिबं तातितयोक्तः ॥ ते कुमारा अग्रजेन ज्येष्ठे नेव स्तितेन पितुराने देन समंवृद्धिरे ॥ कुमा
रहृद्भापितामहं मानंदमवापेत्यर्थः ॥ कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रतोक्तिरानंदस्य ॥
१९ ॥ स्वाभाविकमिति ॥ तेषां कुमाराणां संबन्धिस्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यापायिनः ॥ आनंदेनाग्रजेनेव समंवृद्धिरे पितुः ॥ १९ ॥
स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ॥ मुमुक्षुसहजं ते जोहविषेव हविर्बुजो ॥ २० ॥
परस्परविरुधास्ते तद्गौरनघं कुलं ॥ अलमुद्योतयामासुर्देवारण्यमिव त्रयः ॥ २१ ॥

शिक्षया हविर्बुजो अग्र्यानां सहजं ते जोहविषा आज्यादिनेव मुमुक्षुवृद्धे ॥ निसर्गसंस्काराणां
विनीता इत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परेति ॥ परस्परमविरुधो अविद्विष्टाः सौत्रात्राणुणवंत इत्यर्थः
ते कुमारास्तत्र सिद्धं अनघं निःपापरघोः कुलं कृतवीवसेतादयो देवारण्यनंदनमिव
सहजविरोधिता अपिरुहनां सहावस्थानसंनवानार्थं देवविशेषाणां अलमत्यंतमुद्यो
तयामासुः प्रकारायामासुः सौत्रात्रवंतः कुलभूषणाय त इति जावः ॥ २१ ॥

रघु.रा.स.

२९

समान इति ॥ ॥ ॥ शीघ्रतः स्निग्धा भ्रातरौ येषां ते सुभ्रातरः ॥ न एतश्चेति कपप्रत्ययो न भवति ॥ बंदिते
भ्रातुरिति निषेधात् ॥ तेषां भ्रातः सौ भ्रात्रौ ॥ युष्मादित्वादर्ण ॥ तस्मिन् समाने चतुष्पत्तुल्येपि
यो नौरामलक्ष्मणौ प्रोक्तौ दंडं बभूवतुः ॥ तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रोक्तौ दंडद्वौ द्वौ साहचर्येणाभिय
क्तौ बभूवतुः ॥ दंडं हस्ममयादा वचनमुत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिभिरभिव्यक्ता ये निपा
तः क्वचित् कस्यचित् स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥ ४२ ॥ तेषां मिति ॥ ॥ तेषां चतुष्पत्तुल्ये दयोर्द
समानेपि हि सौ भ्रात्रे यद्यौ नौरामलक्ष्मणौ ॥ तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रोक्तौ दंडं बभूवतुः ॥ ४२ ॥
तेषां दयोर्दयोरैक्यं विनिर्देन कदाचन ॥ यथा वायुविनावस्योर्यथा वातवज्जोरिव चंद्रस
योरामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः ॥ वा वायुविनावस्योर्यथा वातवज्जोरिव चंद्रस
मुद्रयोरिव च ऐक्यं ऐकमस्य कदाचन न विनिर्दे ॥ एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमान
सुखदुःखत्वं च क्रमादुपमादयाश्च सते सहजसहकारा हि वहेर्वायुः ॥ चंद्रश्च धौ वर्धते सिं
धुः तत्क्षये क्षीयत इति ॥ ४३ ॥ ॥

सर्ग. १०

सु

53

राम
२९